कविरहस्यम्।

महामहोपाध्यायेन।

श्रीमता भट्टहलायुधेन विरचितम्।

मिउजिक् डाक्तार, नाइट् कमाण्डार अव् दि अर्डार अव् लियोपोल्ड
अव् बेल्जियम्, नाइट् कमाण्डार अव् दि फार्ष्ट क्लास् अव् दि अर्डार
अव् आलबर्ट अव् साक्सनि, सिभेलियार अव् दि इम्पीरियाल्
अर्डार अव् मेड्जिडि अव् टर्कि, सिभेलियार अव् दि पोर्टु-
गिज् मिलिटारि अर्डार अव् क्राइष्ट, नाइट् अव् दि
अर्डार अव् दसवमाला अव् स्याम, नेपालीय
नाइट् अव् दि गुर्खा अर्डार अव् सर-
स्वती, सङ्गीतनायक, सङ्गीतशिल्प-
विद्यासागर, अफिसार डेला
इन्ष्ट्रकसन् पब्लिक्
(फ्रान्स), फेलो
अव् दि
इउनिभार्सिटि अव् कलिकाता-प्रभृतिभिरुपाधिभिः भूषितेन

श्रीशौरीन्द्रमोहन ठाकुरेण

प्रणीताभ्यां।

विषमपदव्याख्या-धातुविवृतिभ्यां सहितम्।

कलिकाताराजधान्यां, राययन्त्रे मुद्रितम्।

१८०१ शकाब्दाः।

KAVI-RAHASYAM,

OR

A ROOT-LEXICON WITHIN A POEM.

BY

BHATTA HALÁYUDHA.

EDITED WITH NOTES

BY

ŚOURÍNDRO MOHUN T'AGORE, MUS. DOC. D. L.

Fellow of the University of Calcutta, Hony. Member of the Royal Asiatic Society of Ceylone, Knight Commander of the Order of Leopold of Belgium, Knight Commander of the First Class of the Order of Albert of Saxony, Chevalier of the Imperial Order of Medjidie of Turkey, and of the Royal Portuguese Military Order of Christ, Knight of the Siamese Order of Bassaba-málá, and of the Order of Sarasvatí, Sangíta Náyaka, and Sangíta Silpa-Vidyáságara of Nepaul, &c., &c., &c.

Calcutta:

PRINTED BY BIPIN BEHARY ROY,

AT THE

ROY PRESS,

35 *Beneatola Lane, Puttoldanga,*

&

PUBLISHED BY KALLY PRASSANNA BANERJEE,

1879.

TO

A. W. Croft Esqr., M. A.

Director of Public Instruction, Bengal,

THIS

KAVI-RAHASYAM

is most respectfully

DEDICATED

BY

HIS MOST OBEDIENT SERVANT,

THE

EDITOR.

PREFACE.

In ancient times there was a celebrated king at Gaur named A'dis'úra. Intending to perform a great sacrifice he invited five able Bráhman'as[1] well versed in the *Vedas* from Kànyakubja (Kanauj), and duly engaged them as priests to officiate at the ceremony, the performance of which he did not think it proper to entrust to the degenerate Bráhman'as of Gaur. When the ceremony was finished, he did them great honor and granted them five villages[2] in order that they might settle in the country. Of these five Bráhman'as, Bhattanáráyan'a was most noted for learning and erudition. He belonged to the S'ándilya family and from him are descended the Tagores of Bengal. His works, *Prayogaratna*[3], *Gobhilasu'trabha'shya* and *Ka's'i'mara-n'amuktivichára*[4] proclaim his fame and form an enduring monument of his vast intellectual powers, and his great drama of *Ven'i'sanha'ra*[5], the best yet written in Bengal, is still the pride of this country.

---

[1] The names of the five Bráhmanás were Bhattanáráyan'a, Daksha, Vedagarbha, Chhándara and S'riharsha.

[2] The names of the five villages were *Ka'makuti, Brahmapuri', Harikuti, Kankagra'ma* and *Batagra'ma*.

[3] A work on certain religious ceremonies.

[4] Discussions on the delivery of the soul from the body and exemption from further transmigration by death at Benares.

[5] A drama on the war between the Kauravas and the Pándavas.

The author of this work the learned Bhatta Haláyudha, was sixteenth in descent from Bhattanáráyana[1]. He wrote the *Bráhmanásarvasva*[2], *Nyáyasarvasva*, *Panditasarvasva*, *Śivasarvasva*, *Matsyasúktatantra*,[3] *Abhidhánaratnamálá*[4] and *Kavirahasya*. A profound politician, he was the prime minister of Lakshmańa Sena, the son of king Vallála Sena. It might be therefore inferred that he flourished towards the latter end of the eleventh century after Christ. He is frequently quoted by Ujjvaladatta, Mallinátha and Medinikara, who may be, therefore, presumed to have flourished after him and to have regarded him as a very high authority.

The two brothers Dharańídhara and Vanamálí, ancestors of Haláyudha were renowned for uncommon learning. Dharańídhara is known among the learned as the author of the *Vyákarańasarvasva* and a commentary on the Institutes of Manu, and his brother Vanamáli is the author of the *Bhakti-*

[1] Haláyudha was twelveth in descent from Bhattanáráyańa according to "A brief account of the Tagore Family, published by I. C. Bose & Co., in 1876.

[2] A work explaining Vedic Mantras.

[3] A Theological work.

[4] A Sanskrit Vocabulary.

ratna´kara[1] and *Dravyas´uddhiprakaran´arahasya*[2]. Dhananjaya, the grandson of Dharan´ídhara has immortalised his name by compiling the *Nighantu*, a vocabulary of Vedic terms. He held the office of judge in the reign of Vallála Sena. Pas´upati and I´s´ána, brothers of Haláyudha, were men of extraordinary erudition, and the former wrote a work on the rituals prescribed in the *Yajus Veda*, and the latter composed several works on Law. The celebrated poet Jagannátha who received the title of "the King of the Learned" (पण्डितराज) was descended from this family. The *Rasagangádhara*, *Bháminívilása* [3] *Rekha´gan´ita* (geometry) and other works have kept alive the fame of Jagannátha. Purushottama Vidyávágis´a was the son of Jagannátha. The *Prayogaratnamálá* [4], *Muktichintáman´i* [5], *Vishn´ubhaktikalpalatá* [6], *Bha´sha´vritti* [7], *Trika´n´das´esha* [8], *Eka´ksharakosha* [9], *Ha´ralata´*, *Ha´ra´vali*, *Gotrapravaradarpan´a*[10] and other works

[1] A Literary work.

[2] A Theological work, this is said to have written at the request of Jaya Chandra, the king of Trigarta (Julludar Doab).

[3] Poems on miscellaneous subjects.

[4] Grammar.

[5] A Vedic work.

[6] A work in praise of Vishn´u.

[7] A Commentary on Pán´ini's Grammar.

[8] A Sanskrit Vocabulary.

[9] A Dictionary of the Alphabets.

[10] A work on Law.

were written by him. These productions and the fame of their author will last as long as the Sanskrit S'a'stras command the respect of men of letters. Balaráma, the son of Purushottama is known as the author of *Prabodhapraka's'a* (grammar).

My revered father Haro Cooma'r Tagore was born of this family. He was a good Sanskrit scholar, he encouraged Sanskrit literature, patronised men of learning, and himself wrote *Dakshin'a'rchanapa'rija'ta*, *Haratattvadi'dhiti* and *Purascharan'apaddhati*. The Library which he has left in the family, contains a large number of Sanskrit MSS collected from different parts of India, and noted for their rarity and excellence.

The late Honourable Prosonna Cooma'r Tagore C. S. I. was my uncle. He translated into English the celebrated *Viva'dachinta'man'i*, the highest legal authority of the Mithila' School, published abstracts of several Law Books prevailing in Bengal and the N. W. Provinces, and recovered many old Sanskrit works and distributed them gratis to lovers of learning. He was a sound lawyer, and he has left a vast collection of Law-Books.

My respected brother, the accomplished Hon'ble Maha'ra'ja Joteendra Mohun Tagore C. S. I. is now the ornament of the family. He is himself a poet, and a great patron of learning.[1]

[1] He owns a rich and well kept Library of English Books and is

It is to be regretted that the works of this high family should sink into oblivion; and we, who are its living representatives, however unworthy, should feel it as our bounden duty to make them known to the world. I therefore, intend to publish the works of our ancestors. For the present the humble editor has taken up the *Kavirahasya* of Halaýudha. The object of this work is to teach the use of Sanskrit roots (of the same or different meanings, or of the same sound, &c.). The author did not propose to write a poem; but he has displayed in it so much poetical power, that it may be ranked among the best productions of the Sanskrit poets. In every verse he has shewn uncommon skill in the use of roots. The following will serve as a specimen :—

'यो जीवाति जयश्रियं रभहुवे धर्मं ह्वयीतेऽध्वरे
तेजोभिर्वसुधामयोति वदति ज्ञातीन् धनार्थैर्धनैः ।
चन्द्रौर्दिव इच्छति श्री वरयति प्रेम्णं यशो मीयते
युद्धे वारयति रिपौ निवरते मित्रं निषीदपदम्' ।[1]

(Page 4th, verse 11th.)

---

also in possession of a vast collection of Sanskrit and Law Books left by his father and uncle.

[1] He who hails the godess of Victory with grateful offerings, gives to Dharma a reverential welcome, envelopes the world into the majesty of his power, honours his relatives with presents of wealth, loves fame, seeks prosperity, values good name, disperses his enemies in war, and destroys the evils that befal his friends and kindred.

Here the author has given all the different forms of the roots [illegible], [illegible] and [illegible] in the present tense (लट्), singular number. Such skill is to be noticed in every verse. The original manuscript is so full of orthographical mistakes that it has been a task of very great difficulty to arrive at the correct reading. I have herein attempted the explanation of such passages as appeared to me to be in need of it, and I have in the appendix put in the necessary information about all the roots found in the text.

SOURINDRO MOHUN TAGORE.

भूमिका।

आसीत् पुराऽस्मिन् गौड़देशे प्रभूतकीर्त्तिरादिशूरो नाम नृपतिः। स कदाचित् पुण्यशीलो यियक्षुरुपलभ्य तदानीन्तनान् गौड़ीयान् ब्राह्मणान् ऋत्विक्कर्म्मणोऽनर्हान् कान्यकुब्जादार्त्त्विजीनान् श्रुतप्रकाशान् पञ्च भूसुरानानिनाय। अथ तैरध्वर्य्युपदेषु समधिष्ठितैर्निर्व्वर्त्तिते यथाविधानमध्वरे नरपतिस्तेभ्यः पञ्च ग्रामान् दत्त्वा सबहुमानमिहैव गौड़देशे वासमकारयत्। आसीत्तेषां मुख्यतमो देवानामिव नारायणो भट्टनारायणो नाम। यः खलु शाण्डिल्यगोत्रप्रसूतः प्रसविता चाऽस्मदीयस्यैतावतष्ठाकुरवंशस्य। विलसन्ति येन प्रणीताः प्रयोगरत्न-गोभिलसूत्रभाष्य-काशीमरणमुक्तिविचारादयो निबन्धाः कीर्त्तिपताका इव धरण्याम्। यस्य च कृतिर्वेणीसंहारनाम नाटकं गौड़जनपदवास्तव्यस्य कवेः कृतिरिति गौड़जनपदस्य मूर्द्धानं परमुन्नयति।

अस्य किल कविरहस्यस्य रचयिता कोविदकुलधुरीणः शास्त्रपारावारपारीणः श्रीमान् भट्टहलायुधो नाम तस्मादेव सुप्रतीतनाम्नो भट्टनारायणात् षोड़शतमः पुरुषः (१)।

---

(१) भट्टनारायणात् द्वादशतमः पुरुषो हलायुधः, इति ईश्वरचन्द्रवसुप्रकाशिते ठाकुरवंशविवरणे पश्य। (vide, A brief account of the Tagore Family, published by I. C. Bose and Co. in 1868.)

चवच ग्राम्यसर्व्वस्वं व्यायसर्व्वस्वं पण्डितसर्व्वस्वं शिव-सर्व्वस्वं मत्स्यसूक्तम् पिङ्गलच्छन्दोविवृतिम् अभिधान-रत्नमालां कविरहस्यमन्यांश्च सुबहून् निबन्धान् निबबन्ध।
आसीद्‌यमुपनाद्य नीतिमन्त्रविशारदः प्रख्यातकोर्त्तेभूपाल-कुलचक्रवर्त्तिनो वल्लालसेनस्य सूनोर्महाराजलक्ष्मणसेनस्य सभायां मुख्यतमः सचिवः। अतोऽयं खृष्टीयैकादशशता-ब्दीशेषे प्रादुरासीदित्यनुमीयते। उज्ज्वलदत्तमल्लिनाथमेदिनी-करप्रभृतीनाञ्च कृतिषु प्रमाणार्थमेतद्ग्रन्थानामुदरणा-दृद्गं तनोऽयं तेषामतीवप्रामाणिकश्चोपजीव्यश्च सकलसामा-जिकानामिति नात्र सन्देहः।

ठाकुरमल्लवंशोऽयमुदधिरिव रत्नानां भूयसां पण्डित-वराणां प्रसूतिः। जातोऽस्मिन् विबुधवृन्दमनोहरे वंशे विद्या-धारो धरणीधरस्तत्सोदरश्चाकल्पितविज्ञानमालो वनमाली। विभाति धरणीधरस्य कृतिर्वैयाकरणसर्व्वस्वं नाम विवृति-र्यातीवसुबोधिनी मनुधर्म्मसंहितायाः, श्रोतन्ते च दृष्टश्रुति-प्रकरणरत्न-भक्तिरत्नाकरप्रभृतयस्तत्रभवतो वनमालिनः प्रबन्धाः। विविधवादिवृन्दारकवृन्दलब्धविजयो धनञ्जयो-नाम प्रख्यातवैदिकनिवन्धकारस्तस्यैव धरणीधरस्य पौत्रः। आसीदसौ गौड़भूपालवल्लालसेनसभायां प्रधानतमो मन्त्री। कविरहस्यकारो हलायुधस्तस्यैव धनञ्जयस्य तनयः। आस्ताञ्च हलायुधस्याऽनुजावानायौशानपशुपतिनामानौ

सुतेन श्रीकेन च ज्येष्ठाङ्गजौ। तयोः यज्ञपतिर्वंशजो धर्म-पद्धतिमीमांसाया धर्मशास्त्रस्य निबन्धं प्रणिनाय। अथ गच्छता कालेन कविकुलशिरोमणिः पण्डितराजोपाधिर्जगन्नाथस्तं वंशमुत्तंसयामास, आगरयन्ति यदीयां कीर्त्तिं रसगङ्गाधर-भामिनीविलास-रेखागणिताद्याः कृतयः। प्रत्यादेशोऽशेषमनीषिणां साक्षादिव पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तम-नामा तस्यैव जगन्नाथस्य सूनुः। विद्यावागीशोपाधिना येन प्रयोगरत्नमाला, मुक्तिचिन्तामणिः, विष्णुभक्तिकल्पलता, भाषावृत्तिः, सिद्धान्तबिन्दुसन्दीपनं, त्रिकाण्डशेषः, एकाक्षर-कोषः, हारलता, हारावली, गोत्रप्रवरदर्पणमन्ये च बहवो ग्रन्थाः प्रणीताः। स्थास्यति यावत्कालमत्र भुवने सामाजिकानामार्य्यभाषापरिशीलनेऽनुरागः स्थास्यन्ति तावत्कालमत्र पुरुषोत्तमस्य कृतयः कीर्त्तयश्च। आसीत् पुरुषोत्तमस्यात्मसम्भवो गुणाभिरामो बलरामः। अकारि येन मनीषिणा प्रबोधप्रकाशाभिधानं व्याकरणम्। अथ काले गते उदभूदस्मादन्ववायात् क्षीरनीरधेरिव कौस्तुभ-महामणिः पिताऽस्माकं परमपूज्यपादः पवित्रकीर्त्ति-र्हरकुमारनामा महात्मा। येन खलु ठाकुरवंशावतंसेन हरिवार्चनपारिजात-हरतत्त्वदीधिति-पुरश्चरणपद्धतिप्रभृ-तयो निबन्धाः प्रणीता यस्य चालोकसामान्यपुरुषसन्तानैः सकललोकमध्ये सकललोकोत्तरः साधुवादः। आसीत्

पिता मे विक्रमादित्यइवाऽपरोविद्याभूमिर्विद्यावताम् । यं किल कमलमिव मिलिन्दा रसालमिव कोकिलाः परिवारयन्तिस्म सततमेव विभवमानसम्बर्द्धिताः विद्वज्जनाः ।

यः कव्यहव्यपरितर्पितपितृदेवः
नित्यं सदर्थिजनवाञ्छितभूरिवित्तः ।
पुण्यावदानमतलमश्मवाप्तितः
साढं सुरैः सुरपुरीमधुनाऽधिशेते ।

आसीच्च कनिष्ठतातपादोऽस्माकं प्रसन्नपुण्योज्ज्वलमूर्त्तिः परमपूज्यपादः प्रसन्नकुमारनामा मनस्वी । प्रथितनाय कोऽसावंययशास्त्रो राजपुरुषभाषया विवादचिन्तामणिं नाम तत्रभवतो वाचस्पतिमिश्रस्य कृतिं पाश्चात्यजनपदवङ्गदेशादिप्रचलितानाञ्चाऽनेकविधान् व्यवहारशास्त्राणां निबन्धान् (१) प्रकाशयामास च सह टीकाभिर्दायभागादिग्रन्थानपरांश्च पूर्व्वनिबन्धान्, यान् प्रतिदिनमेव स वदान्यवरो विततार विद्वज्जनेभ्यः । यः खलु भारताम्बरनक्षत्रभूतो निजमहिम्ना भारतनक्षत्रोपाधिं (२) वङ्गेश्वरस्य समिति सभ्यपदवीं (३) महनीयसामाजिकपदञ्च भारतेश्वरमहासभायामाससाद (४) ।

---

(१) Heritable Rites of Bandhus according to the Western School of Hindustan; Table of succession according to the Hindu Law as prevalent in Bengal, &c. &c.

(२) Companion of the Most Exalted Order of the Star of India.

(३) Member of the Council of the Lieutenant-Governor of Bengal.

(४) Member of His Excellency the Governor General's Legislative Council, &c. &c.

चिरकृतं भगवान् भवकल्पदा
स महिमानमनामयमप्यदत् ।
मम ययौ चरमे परमां गतिम्
सुकृतिनां कृतिनाञ्च धुरि स्थितः ॥

विद्योतते ऽधुना ऽस्मत्कुलकलामभूतो निखिलशास्त्र-कलाकलापकोविदः श्रीविद्वत्कुलशिखामणिः परमपूज्यपादो मम ज्यायान् भ्राता महाराजः श्रीमान् गुणवताम् धुरीणो यतीन्द्रमोहनो नाम । स इदानीं कनिष्ठतातपाद-इव नो भारतवर्षोपाधिपदे भारतीयरमहासभायाः सभ्यपदव्याख्याऽवतिष्ठमानो मानोन्नतः सततमेव स्वदेश-हितव्रतदीक्षितः कालं नयति ।

यत्कण्ठाग्रे विहरति सदाऽधीश्वरी वाङ्मयानाम्
यज्जिह्वायां विलसति सदा सत्यपीयूषराशिः ।
यच्चित्ताब्जे वदनकमले माधुरी शान्तिपूर्णा
यस्य स्वान्ते भवति च सदा मानसी धर्मवृत्तिः ॥
बुद्धिर्यस्य महाविमर्शनविधौ सम्यानमेवायते
कीर्तिर्विष्टपमण्डपेषु धवलश्रीमूर्च्छितामायते ।
यस्याऽमलगुणावली सुविमला नभश्चमायायते
पुण्यं यच्चरितं मनःसु च सतां पीयूषधारायते ॥

महनीयकीर्तेस्तस्य मम तातोपमस्याऽग्रजन्मनश्चिरत्वात्-समवलालितेन मया प्राचीनतरस्याऽस्य ग्रन्थस्य सुपरिष्कृतं पुस्तकं दुर्लभमवलोकयताऽस्मत्पूर्वपुरुषकृतिसंरक्षणमवश्यं कार्यमिति मन्यमानेन चाऽस्य प्रचारे यथामति स्वीकृतः प्रयत्नः ।

अन्येऽप्यनेकार्थकशब्दभिन्नार्थादिधातुरूपाण्येव विवक्षुरविवक्षितेऽपि काव्यनिर्माणे कविस्तथा शक्तिं प्रकटीचकार यथाऽयं व्याकरणाङ्गभूतमप्युपादेयकाव्येष्वन्तर्भावमर्हति । अत्यावश्यकीयशब्दविशेषेणाऽत्र तत्रभवान् ग्रन्थकारः प्रतिश्लोकमेकरूपादिधातूनामर्थगणादिभेदाद्रूपभेदान् प्रदर्शयामास । तदत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते, यथा ;—

'श्री प्रीणाति जगन्ति यं रघुसुते धर्मं वृणीतेऽध्वरे
तेजोभिश्च वृणोति वरति ख्यातीन् यथार्हं धनैः ।
सत्कीर्त्तिञ्च वृणाति यो वरयति येन यशो प्रीयते
युद्धं वारयति द्विषो निवरते नित्यं श्रियोपद्रवम्' । (२२शः श्लोकः) ।

अत्रैकस्मिन्नेव श्लोके यथाक्रमं प्रीणाति, वृणीते, वृणोति, वरति, वृणाति, वरयति, प्रीयते, वारयति, वरते, इति नवविधानि (१) धातुरूपाणि दर्शितवान् । एवं सर्व्वत्र । अस्य परिशुद्धिविधौ मया यदादर्शपुस्तकमासादितं तदतीवासमञ्जसमसम्बद्धमङ्गभङ्गविकलञ्चालोक्यते लिपिकरप्रमाददोषेण, तेन च प्रकृतपाठनिरूपणे नितान्तदुष्करेऽपि मया सर्व्वात्मना विहितः प्रयासः, न जाने तत्र कृतकृत्योऽस्मि नवेति ।

अथाऽस्य विषमपदानां व्याख्या प्रयुक्तानाञ्च सर्व्वेषामेव धातूनां सम्पूर्णा विवृतिर्व्यधायि, प्रथमा मूले द्वितीया चाऽन्ते सन्निवेशिता ।

(१) वृणातेः षट् रूपाणि, प्रीधातोर्द्वे रूपे, वरधातोश्च एकं रूपम् ।

इदानीमिदमर्थये सामाजिकान् यदि तैरत्र मे स्खलनं किञ्चित् समुपलभ्येत तदनुकम्पया परिशोधनीयमिति ।

श्रीवेऽतिप्रौढवीर्योऽभवदवनिपतिर्मूर्तिमानादिशूरः
प्रारेभेऽसौ कदाचित् क्रतुमतिविततं पुण्यशीलो नरेन्द्रः ।
ऋत्विक्कर्माऽनभिज्ञानिह धरणिसुरान् वीक्ष्य यज्ञाय तेन
प्रख्याताः पञ्च विप्राः श्रुतिकृतिकुशला आहृताः कान्यकुब्जात् ॥
आसीत्तेषां वरिष्ठो हरिरिव महतां भट्टनारायणाख्यः
योऽन्वाख्यं ठाकुराणां कुलमतिविपुलं सूतवान् धूतपापम् ।
वेणीसंहारनाम्नः प्रथयनजनिता हृद्यकाव्योत्तमस्य
ख्यातोऽनल्पे यदीया प्रचयरचनयाऽद्यापि जागर्त्ति कीर्त्तिः ॥
श्रीमान् भट्टवायुधः श्रुतनिधिर्जातस्तदीयान्वये
योऽकट्ठाकुरवंशभास्करमणिः प्रेक्षावतामग्रणीः ।
यः सीमान्वयमुग्धदुग्धजलधिप्रोद्भूतशीतद्युतेः
नप्ता लक्ष्मणभूभुजः परिषदि प्रख्यातकीर्त्तिरभूत् ॥
यो रत्नमालाभिधकोषरत्नम्
कृतेर्निबन्धाय चकार धीरः ।
व्यधत्त यः पिङ्गलछन्दसूत्र-
व्याख्यान रम्यां विदुषां वरिष्ठः ॥
योऽशेषविद्याम्बुधिपारदर्शी
कुमारधीयं सकलं चकार ।
यस्यैकपद्येऽखिलधातुतत्त्वम्
काव्यञ्च सर्वं गुणपक्षपाति ॥
निर्माय यो नाटकधारसुन्दरम्
श्रीतायनानि प्रददाति विद्वन्ः ।
सर्वांशदीपस्य कवेः स जयात्

ग्रन्थं विकीर्णमिममनुद्दधार ।
उत्साहनिर्भरमनाः प्रभवन्तमेतम्
सिञ्चन्ति ये भुवि जयन्ति तएव धन्याः ।
विविधप्रदानविधिना ददन्ति ये तत्
ते आत्मवादविजयमेव चिराय यान्तु ।

कलिकाताराजधान्याम् ।
१८०१ शकाब्दाः । सौराश्विने, सुदि,
महाष्टम्याम् ।

श्रीशौरीन्द्रमोहन शर्म्मा ।

कविरहस्यम् ।

श्रीगोविन्दो जयति ।

मङ्गलाचरणम् ।

जयन्ति मुरजित्पादनखदीधितिदीपिकाः ।
मोहान्धकारविध्वंसान्मुक्तिमार्गप्रदर्शिकाः ॥ १ ॥

अभिधेयकथनम् ।

लोकेषु शास्त्रेषु च ये प्रसिद्धाः
काव्येषु ये सत्कविभिः प्रयुक्ताः ।
उच्चित्य तांश्चित्तविनोदनाय
शब्दानहं धातुभिरुद्धरामि ॥ २ ॥

मुरजितः श्रीहरेः पादयोश्चरणयोर्नखदीधितयो नखकिरणाः, तद्रूपा याः दीपिकाः प्रदीपाः । मोहान्धकारविध्वंसात् अज्ञानरूपतिमिरविनाशात् । मुक्तिमार्गप्रदर्शिकाः निर्वाणोपायस्य बोधिकाः, एवं स्वमाहात्म्येन प्रकाशिकाः । जयन्ति सर्वोत्कृष्टतया वर्त्तन्ताम् । नखदीधितीनां प्रकाशकत्वात् दीपिकात्वम् । यथा, दीपकाद्यालोकेन जनैः पन्था निश्चीयते, तथा मुक्तिमार्गोऽपि भगवत्पादाश्रयेणेति भावः ॥ १ ॥

उच्चित्य संगृह्य ॥ २ ॥

एकार्था एकशब्दाश्च भिन्नार्थाश्चैव वाचकाः ।
सदृशार्थाभिधानाश्च भिन्नार्थाः सदृशाक्षराः ॥ ३ ॥
एकार्थास्तुल्यशब्दाश्च निबध्यन्तेऽत्र धातवः ।
धातुपारायणाम्भोधिपारोत्तीर्णधिया मया ॥ ४ ॥

अथ ग्रन्थारम्भः ।

अस्त्यगस्त्यमुनिज्योत्स्नापवित्रे दक्षिणापथे ।
कृष्णराज इति ख्यातो राजा साम्राज्यदीक्षितः ॥५॥
गोपायति क्षितिमिमां चतुरब्धिसीमां
पापाज्जुगुप्सत उदारमतिः सदैव ।
वित्तं न गोपयति यस्तु वनीयकेभ्यो-
धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते ॥६॥
धर्म्मं पृणाति पृणति द्विजदेवताश्च
प्रीणाति बान्धवजनानतिथीन् पृणोति ।

वाचकाः शब्दाः ।३।

ज्ञानज्योतिःसम्पर्कादगस्त्यस्य ज्योत्स्नासाम्यम् ।५।

सम्प्रति राजानमुपश्लोकयन् तत्प्रशस्तिप्रसङ्गेन प्रकृतं धातुव्याख्यानमारभते, गोपायतीत्यादि । चतुरब्धिसीमामित्यनेनास्य सार्व्वभौमत्वं विवक्षितम् । जुगुप्सा निन्दया सन्निवृत्तिः, पापात् जुगुप्सते पापं निन्दन् तस्मात् निवर्त्तते इत्यर्थः । अतोऽपायजुगुप्सापराजयेत्यादिसूत्रेण पापादिति पञ्चमी । महत्यपि कार्य्यजाते अतिमहति कार्य्यभारे उपस्थितेऽपि, न गुप्यति व्याकुलचित्तो न भवति ।६।

कवीनां सुजनः श्रीमन्वचनान्येव रसायनानि पुष्टिकरभेषजानि । रसा-

यः प्रीयते प्रणयिषु प्रयते च सत्त्वान्
यं प्राययन्ति कविसूक्तिरसायनानि ॥ ७ ॥
धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं
चूतं धुनाति धुवति स्फुरितातिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणून्
यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ ८ ॥
कायो न जीर्य्यति जृणाति न यस्य शक्ति-
र्नोजूर्य्यते भुजबलं न जिनाति तेजः ।
यद्विद्विषां जरति चेतसि भोगतृष्णा
तेषां वपूंषि विपिनेषु च जारयन्ति ॥ ९ ॥
यस्तृप्नोति पितॄन् स्वधापरिगतैर्हव्यैश्च कव्यैः सदा
स्वाहाशब्दपुरस्कृतेन हविषा योऽग्निश्चयं तर्पति ।

यनानि यथा जराव्याधीनपहत्य देहकान्तिं विदधति कविसूक्तयोऽपि तथा चिन्ताशोकादीनपहत्य हृदयानन्दमातन्वत इति भावः। रसायनलक्षणं यथा,— यज्जराव्याधिविध्वंसि वयसः स्तम्भकं तथा। चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं तद्रसायनम् इति। ७।

स्फुरितो विकसितः, अतिमुक्ती माधवीलता, अतिमुक्तः पुण्ड्रकः वासन्ती माधवीलतेत्यमरः। केशराः पुन्नागवृक्षाः बकुलवृक्षा वा, तेषां पुष्परेणून् कुसुमपरागान्। ८।

यत्र विद्विषां शत्रूणां चेतसि हृदये भोगतृष्णा उपभोगवासना जरति जीर्णा भवति, हृतसर्वस्वानां तेषां कामसिद्ध्युपायाभावादित्यर्थः। तथाच हृदि लीयन्ते दरिद्राणां मनोरथा इति भावः। ९।

पितॄन् अग्निष्वात्तबर्हिषदादीन्, यद्वा स्वर्गतान् पितृपितामहादीन्। स्वधा

देवांस्तर्पयति प्रियोपकरणैर्मन्त्रैर्नमस्कारिभिः
हव्यत्कव्यनरेन्द्रदुर्लभतमैः कामैः प्रकामञ्च यः ॥१०॥
यो जीणाति जयश्रियं रणमुखे धर्म्मं हृणीतेऽध्वरे
तेजोभिर्जगदावृणोति वरति व्रातीन् यथार्हैर्धनैः ।
सत्कीर्त्तिञ्च वृणाति यो वरयति क्षेमं यशो व्रीयते
युद्धे वारयति द्विषो निवरते नित्यं प्रियोपद्रवम् ॥११॥
गाथां ग्रन्थयति प्रसन्नललितां श्लोकञ्च यो ग्रन्थति
ग्राथ्यं ग्राथयति स्फुटार्थमधुरं गद्यञ्च पद्यं सदा ।
भाषालङ्कृतिपेशलं ग्रथति यः श्लिष्टाक्षरं नाटकं
ग्रथ्नाति प्रतितावदावदितकं ग्रास्थं विचित्रञ्च यः ॥१२॥
वल्मीकाग्रतटे स्फुटन्ति सततं वल्लीषु पुष्पच्छटाः
स्फोटन्ते नवकुड्मलानि कुटजाः प्रायेषु वृक्षेषु च ।

हव्यमिदं पितृसम्प्रदानकमर्थे वर्त्तते, यथा, स्वाहायत्ते स्वधा पित्रे स्वस्ति वायवे नमः सर्वं । इति । देवोद्देश्यकमन्नं हव्यं, पितृद्देश्यकमन्नञ्च कव्यम् । अथवा हव्यव्ययम् सम्प्रदानादिविभक्तिविहीनमर्थे वर्त्तते । अपिचयं मार्गपथ्याप्यनीयदक्षिणरूपम् ॥१०॥
प्रियाणां प्रियजनानां, बन्धुबान्धवप्रभृतीनां उपद्रवम्, अमङ्गलम् निवरते निवारयति, आत्मीयदुःखं दूरीकरोतीत्यर्थः ॥११॥
गाथाम् आर्य्याच्छन्दसि प्राकृतादिभाषाविरचितं पद्यम् । प्रसन्ना प्रसाद-गुणविशिष्टा ललिता माधुर्य्यगुणविशिष्टा च तां प्रसन्नललिताम् । श्लिष्टानि अने-कार्थवाचकानि अक्षराणि वर्णा यत्र तत् श्लिष्टाक्षरम्, यद्वा श्लिष्टानि अन्यो-न्यसम्बद्धानि अक्षराणि प्राधान्येन यत्र तत्, यथाह दण्डी, श्लिष्टमस्पृष्ट-शैथिल्यमल्पप्राणाक्षरोत्तरम् । इति ॥१२॥
वल्लीषु लतासु, वल्ली तु व्रतती लतेत्यमरः । पुष्पच्छटाः कुसुमसमूहः । नव-

स्फोटन्ति द्विषतां शिरांसि सहसा यस्याप्रियं कुर्व्वतां
यश्चास्फोटयति स्फुटन्दशदिशः कुर्व्वंस्स्वरैः पूरिताः ॥१३॥
वस्ते नेत्रवरं निवासयति यश्चित्रञ्च चीनांशुकं
यो वस्यत्यरिषु प्रवासयति यः क्रुद्धः कुलं विद्विषाम् ।
यश्चावासयति व्रजन् दशदिशः कस्तूरिकासौरभै-
र्लक्ष्मीर्यस्य मुखाम्बुजे निवसति प्रीत्या सरस्वत्यपि ॥१४॥
मृषयति न नृपाणां मृष्यते चोद्धताना-
मनुचितमणुमात्रं न द्विषां मर्षते यः ।
अपि शतमपराधान् मर्षति ब्राह्मणानां
सितवसनभृतां यो मर्षयत्यागमज्ञम् ॥ १५ ॥
निशितशरसहस्रैश्छादयत्यन्तरीक्षं
छदति समरभूमिं विद्विषां मुण्डखण्डैः ।
छदयति सुरलोकं यो गुणैर्यश्च युद्धे
सुरयुवतिविमुक्ताश्छादयन्ति स्रजश्च ॥ १६ ॥

कुड्मलानि प्रव्यक्तकुड्मलानि, कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियामित्यमरः । कुटजाः गिरि-मल्लिकाः ॥ १३ ॥
नेत्रवरम् पट्टवस्त्रभेदं महार्घ्यं वस्त्रमित्यर्थः, स्यान्नेत्रं पट्टवस्त्रयोर्नेत्रमित्यमरः । वस्ते परिदधाति । अरिषु शत्रुषु, वस्यति हन्यति । वासयति सुरभीकरोति ॥ १४ ॥
आगमज्ञम् अधीतवेदं ब्राह्मणमित्यर्थः, मर्षयति क्षमते, वेदज्ञं ब्राह्मणं न हन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥
निशितशरसहस्रैरित्यत्र निशितशरसहस्रैरितिपाठ आदर्शपुस्तके दृश्यते स च असम्बद्धत्वादुपेक्षितः । सुरयुवतिविमुक्ता विद्याधरीकरविमुक्ताः स्रजः मालाः ॥ १६ ॥

कुणति कुररवृन्दं चक्रवाकाः कुणन्ति
श्रुतपुटपरिपेयं क्रौञ्चचक्रं कुणाति ।
क्वणति च कलहंसी मन्मथोन्मत्तचित्ता-
ऽनवरतरमणीयं यद्गृहोद्यानवाप्याम् ॥ १७ ॥
इर्त्ते यत्कीर्त्तिरैन्द्रं पुरमनवरतं प्रेरयत्यन्तरात्मा
यं धर्म्मः प्रेरति श्रोविषयसुखरसास्वादनाय प्रकामम् ।
यः प्रेणत्यात्मनोऽघं क्रतुभिरतनुभिः प्रेणयत्यस्त्रजालैः
संग्रामे शत्रुसेनां द्रविणवितरणैः पेणयत्यर्थिदौःस्थ्यम् ॥ १८ ॥
याति श्रेष्ठं हविरभिमतं श्रोत्रियाणां गृहेषु
श्रीणात्यन्यः सुकविसदृशान् क्षीरखण्डप्रकारान् ।

कुररवृन्दम् उत्क्रोशसमूहः, उत्क्रोशकुररौ समावित्यमरः। श्रुतिपुटपरिपेयं कर्णयुगलमधुरं यथा स्यात् तथा। क्वणति च कलहंसीत्यत्र क्वणति ‘कुणनवन्म’ ‘कुणनवन्म्’ इत्यशुद्धपाठद्वयमादर्शपुस्तकद्वये लब्धम्, अतएव अगत्या क्वणति च कलहंसीति पाठकल्पनासाहसिकत्वं प्रकाशितम् ।१७।
ऐन्द्रं पुरं सुरलोकम् इर्त्ते गच्छति। अतनुभिः महद्भिः, क्रतुभिर्यज्ञैरश्वमेधादिभिः, आत्मनः अघं पापं प्रेणति क्षिपति नाशयतीत्यर्थः। द्रविणवितरणैर्धनदानैः, द्रविणं तु वित्तं धनमित्यमरः। अर्थिदौःस्थ्यं याचकदारिद्र्यं पेणयति निवारयति ।१८।
श्रोत्रियाणां छान्दसानां, तल्लक्षणं यथा,—एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च । षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित् ॥ इति ।
सुकविसदृशान् अतिमधुरानित्यर्थः। सुकविर्यथा काव्यरसेन हृदयमानन्दयति क्षीरखण्डपनिष्टान्नमपि तथा मधुररसेन रसनामानन्दयतीति क्षीरखण्डस्य सुकविसादृश्यम्। श्रीणाति पचति। शूल्यं शूलपाचितम्, उख्यं स्थालीस-

भक्तं श्रायत्यनुपमरसं मूल्यमुल्यञ्च मांसं
राष्ट्रे यस्य श्रपयति जनः सुस्थितो हव्यकव्यम् ॥१९॥
कोक्रूयते शिशुकमप्यतिगौरवेण
यः सर्व्वलोकहृदयाब्जविकाशसूर्य्यः ।
शोकाच्च कौति कुवते न भयाच्च कश्चिद्-
यन्मण्डले जनपदः कवते च सूक्तम् ॥ २० ॥
तृणं न पुष्णाति यशांसि पुष्यति
प्रवारणैर्व्विप्रमनांसि पोषति ।
भृत्यांश्च यः पोषयतीप्सितैर्धनैः
प्रतिक्षणं पूषति यस्य विक्रमः ॥ २१ ॥
शास्त्यरीन् धर्म्ममाशास्ते कीर्त्तिमाशंसते पराम् ।
यः शंसते सतां वृत्तिं विशसत्युत्पथस्थितान् ॥ २२ ॥

भक्तम्, मूल्यकाभ्यां तत्र संक्रेतऽर्थे यः । सुस्थित उपद्रवरहितः, राज्ञा प्रशमितोपद्रव इति यावत्, एतेन तस्य सर्व्वत्र सुशासनं व्यज्यते । हव्यकव्यं दैवपित्र्यक्रियार्थमन्नम् ॥ १९ ॥

अतिगौरवेण अत्यादरेण शिशुकमपि बालकमपि कोक्रूयते पुनः पुनः कवते आह्वयतीति यावत्, सन्मानादियत इति किमु वक्तव्यमिति भावः । जनपदो देशः, लक्षणया तद्देशवासी जनसमूह इत्यर्थः । सूक्तं वेदोक्तस्तोत्रमन्त्रादि, तच्च ऋग्वेदे अग्निसूक्तपुरुषसूक्तादिभेदात् बहुविधम् ॥ २० ॥

प्रवारणैः काम्यदानैः, अभिलषितानामुत्तमानां वस्तूनां दानैरिति यावत् । पूषति वर्द्धते ॥ २१ ॥

उत्पथस्थितान् विमार्गस्थितान् जनान्, विशसति हिनस्ति, दुष्टान् दण्डयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

रात्रावुदयते चन्द्रो दिवोदयति भास्करः ।
उदेति यः सर्व्वदोर्व्वीश नोदीयन्ते च विद्विषः ॥२३॥
ददाति द्रविणं भूरि दाति दारिद्र्यमर्थिनाम् ।
योऽवदायति कीर्त्तिञ्च शिरोऽवद्यति विद्विषाम् ॥२४॥
वेत्ति सर्व्वाणि शास्त्राणि गर्व्वो यस्य न विद्यते ।
विन्ते धर्म्मं सदा सद्भिस्तेषां पूजाञ्च विन्दति ॥२५॥
यस्य पृथ्वी प्रसूतेऽर्थं धर्म्ममर्थः प्रसूयते ।
प्रसौति विजयं धर्म्मः स च प्रसवति श्रियम् ॥२६॥
वृणक्ति वृजिनैः सङ्गं वृङ्क्ते च वृषलैः सह ।
वर्ज्जयन्नार्जवोपेतैर्यो वर्ज्जयति दुर्ज्जनैः ॥ २७ ॥
संपृङ्क्ते नाभिशस्तैर्यः संपृणक्ति न पापिभिः ।
संपर्च्चयति न क्षुद्रैर्न संपर्च्चति वञ्चकैः ॥ २८ ॥

रात्रावुदयतइत्यादौ उपमानभूतचन्द्रसूर्याभ्यां राज्ञोदयस्याधिक्यवर्णनाद् व्यतिरेकालङ्कारः । विद्विषः शत्रवः, न उदीयन्ते अभ्युदयं न लभन्ते नोद्गच्छन्तीत्यर्थः । २३ ।

द्रविणं धनम् । भूरि प्रचुरम् । अर्थिनां याचकानां दारिद्र्यं दैन्यं, दाति खण्डयति हरतीति यावत् । कीर्त्तिम् अवदायति शुभ्रयति, विशदां कीर्त्ति-मर्जयतीत्यर्थः । अवद्यति छिनत्ति । २४ ।

विन्ते मीमांसते । विन्दति लभते । २५ ।

वृजिनैः कुटिलैः खलैरित्यर्थः, सङ्गं संसर्गं, वृणक्ति परिहरति । वृषलैः शूद्रैः, शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजा इत्यमरः । तैः सह सङ्गमितिशेषः, वृङ्क्ते परित्यजति । २७ ।

अभिशस्तैः अभिशप्तैः महापातकादेरिति यावत्, तादृशैर्जनैः सह न संपृङ्क्ते

तपत्यादित्यवद्राजा तप्यते यः परन्तपः।
तपते रिपुराज्येषु तापयत्यहितं सताम् ॥ २९ ॥
यो मां शुन्धति सत्येन शुन्धते तपसा तनुम्।
चित्तं शुन्धयति ज्ञानात् ध्यानाच्छुध्यति यत्नतः ॥ ३० ॥
साहयत्याहवे भीमं सहति द्रविणव्ययम्।
अन्यायं सहते नासौ सहति क्षितिरक्षणे ॥ ३१ ॥
यश्च मीमांसते धर्मं मानयत्यर्थिनो द्विजान्।
मानति स्वजनं सर्वं यस्मै मानयते परम् ॥ ३२ ॥
ह्नुवते न परद्रव्यं श्लाघति विदुषां गुणान्।
गर्हते हृदयं स्त्रीणां द्विषां ग्लहयते श्रियः ॥ ३३ ॥
नित्यं महति माहेयीं भक्त्या महयति द्विजान्।
लोके महीयते यस्य कीर्त्तिर्लक्ष्मीश्च मंहते ॥ ३४ ॥

संसर्गं न करोति। आदर्शपुस्तकद्वयेतु 'संसृजे नाभिजनैर्यः संसृजन्ति न पापिभिः। संपठयति न क्षुद्रैः न संपठति वञ्चकैः' इति पाठो दृश्यते, 'संसृजे' 'संसृजन्ति' चेतिधातोरसम्बन्धात्, तदनन्तरञ्च पठधातुप्रयोगे प्रकरण-असङ्गत्यादर्शमूललिपिदोषाच्च प्रामादिकोऽयं पाठ इत्यनुमीयते ॥ २८ ॥

परान् शत्रून् तापयति उपपीडयति, इति परन्तपः, द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्। तप्यते ऐश्वर्य्येण वर्त्तते ॥ २९ ॥

मां लक्ष्मीं सत्येन शुन्धति पवित्रीकरोति ॥ ३० ॥

ह्नुवते गृह्णाति। औणादिकस्य ह्नुधातोः प्रयोगः। ग्लहयते गृह्णाति छिनत्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

माहेयीं गां महति पूजयति। द्विजान् ब्राह्मणान्, नित्यं प्रतिदिनं, महयति

धरते यो धुरं धर्म्माणां धैर्य्यं धारयति ध्रुवम् ।
ध्रियते यत्र धीः सम्यक् ध्रियति श्रीश्च शाश्वती ॥१५॥
इच्छति ब्राह्मणैः सङ्गमन्विच्छति सतां गतिम् ।
इष्णाति धर्म्मकार्य्येषु यः सदोन्नतिमीप्सते ॥ १६ ॥
धर्म्मे व्याप्रियते नित्यं पिपर्त्ति पृथिवीञ्च यः ।
पारयत्यर्थिनामाशां पालयत्यखिलं जगत् ॥१७॥
त्रुटन्ति सर्व्वसन्देहास्त्रुट्यन्ति ग्रन्थयो हृदि ।
यस्यात्मज्ञानिनोदुःखं तुड़त्येनश्च तोड़ते ॥१८॥
मिनोति मार्गणान् युद्धे मीनाति द्विषतां बलम् ।
नो मायां मीयते माध्वो धर्म्मेण मयतेऽधमम् ॥ १९ ॥

ईयते, ब्राह्मणान् पर्य्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिव इति मनुस्मरणात्। मंहते वर्द्धते । १४ ।

ध्रियते अवतिष्ठते। धृङ् अवस्थाने इति धावीश्चीदादिकात् कर्त्तरि लट् । १५ ।

आत्मज्ञानिनः परमार्थतत्त्वज्ञस्य । आत्मज्ञानलाभादेव तस्य सर्व्वसन्देहादीनामुच्छेदोऽभिहितः । एनः पापम् । १८ ।

मार्गणान् शरान् मिनोति क्षिपति। कलम्बमार्गणशरा इत्यमरः। द्विषतां शत्रूणां बलं सैन्यं मीनाति विनाशयति। मायां कापट्यम् अज्ञानं वा मीयते नाशयति । १९ ॥

अधमतम् चार्व्वाकबुद्धदक्षदासादिप्रचारिताचारं मयते रुणद्धि। कुलक्रमागतं वंशपरम्पराचरितं नियमं त्रायते पालयति, चिराचरिता सदाचारपरिपाटी च त्रायतामित्यर्थः। वर्णानां ब्राह्मणादीनां धर्म्मं कर्त्तव्यं कर्म्म त्रायते परिरक्षति, तथाच मनुः, वर्णाश्रमव्यवस्थानं तथा कार्य्यं विशेषतः । स्वधर्म्मात् प्रच्युतान्

तपते चमहत्तं वस्तायते स्वकुलव्रतम् ।
त्रायते वर्णधर्मांश्च यत्कीर्त्तिः स्त्यायति क्षितौ ॥४०॥
शोभते रूपसम्पत्तेः शुभति स्फीतया श्रिया ।
यः शुम्भति शुभैरङ्गैर्द्दारींश्च निशुम्भति ॥४१॥
नियुङ्क्ते गुप्तपाशाग्नौ नियोजयति रक्षकान् ।
यो नियोजति सामन्तान् स्वयमात्मनि युज्यते ॥४२॥
धर्म्मं स्तोमयति स्तौति देवान् नौति गुरून् द्विजान् ।
नुवति त्रिषु लोकेषु षड्गुणान् प्रयतो जनः ॥४३॥

राजा स्वधर्मं पालयेत् तथा । वशिष्ठेऽपि, ते व्यवहारः स्वधर्मस्था परधर्मं व्यवस्थिताः । तेषां शासिकरो राजा सर्वतोऽभि प्रदीयते । इति । वर्णधर्मांश्च यथा,—यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः । अध्यापनं चाध्ययनं षट् कर्म्माणि द्विजोत्तमाः । दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः क्षत्रियवैश्ययोः । दण्डो युद्धं क्षत्रियस्य कृषिर्वैश्यस्य शस्यते । शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् । इति । यत्कीर्त्तिः क्षितौ पृथिव्यां स्त्यायति संहता भवति सर्व्वं व्याप्नोतीत्यर्थः ॥४०॥

शुभैः मनोहरैः, अङ्गैः शरीरावयवैः, शुम्भति विभाति । अरीन् शत्रून् द्दारा निशुम्भति, हिनस्ति ॥४१॥

राष्ट्ररक्षार्थं 'थाना' इति प्रसिद्धः प्रधानपुरुषाधिष्ठितो रक्षिपुरुषसन्निवेशो गुप्तं, पाशाग्नः शिखा, दुर्गप्राकारादिषु कृतः शिखास्तम्भ इत्यर्थः ; शिखाग्नेश्च शत्रुनिवारणं रामायणादौ बहुलं दृश्यते । सामन्तान् समन्तात् भवान् राज्ञः, नियोजति आज्ञापयति, एतेनास्य महाधीश्वरत्वं विवक्षितम् । स्वयम् आत्मना, आत्मनि परमेश्वरे, युज्यते संयुक्तो भवति, समाधिस्थो हृदि परमात्मानं पश्यतीति भावः । आत्मा देहे धृतौ यत्ने स्वभावे परमात्मनीति विश्वः ॥४२॥

स्तोमयति प्रशंसति । नौति स्तौति । षड्गुणान् सन्धिविग्रहादीन् ।

बाणावलिं किरत्याजौ करोति शरमण्डपम्।
क्षिणोति शिरस्त्रं मरोः क्षिणाति तुरगान् रणे ॥४४॥
यस्य कीर्त्तिरियर्त्ति याचाति फणिनां पुरम्।
अश्नोति धरणीं कृत्स्नां दिङ्मुखानि च गच्छति ॥४५॥
यो लुण्ठति गिरिं कश्चित् क्वचित् कार्य्ये न लोठते।
यो लुण्ठति परद्रव्यं तच्छिरो लुण्टयत्यसौ ॥४६॥
तेतिक्ष्यते शिशुजनो धनिनां गृहेषु
तितक्षन्ति यौवनमदेन रते युवानः।

अग्निनां विपक्षीयाननाशनं दैधमाषयः। चक्षुषा ध्वमरः ॥ ४३ ॥

आजौ युद्धे, बाणावलिं शरसमूहं, किरति वर्षति। अरेः शिरस्त्रं देह-त्राणं:, क्षिणोति नाशयति। तुरगान् विपक्षाणामश्वान् अश्वारोहान् योधान् वा क्षिणाति नाशयति। करोति शरमण्डपमित्यत्र किरीति शरमण्डपमिति पाठश्चपुस्तकपाठो न साधुः ॥ ४४ ॥

या सुरलोकम्, इयर्त्ति गच्छति। फणिनां पुरं पातालम् याचाति गच्छति। कृत्स्नां समग्रां धरणीं पृथिवीम् अश्नोति व्याप्नोति ॥ ४५ ॥

यो राजा कश्चित् गिरिं पर्व्वतं लुण्ठति गच्छति, समसदिग्भुवापभ्यासार्थं पर्व्वतलमनं करोतीत्यर्थः, यदा रहसि मन्त्रणार्थे निभृतं पर्व्वतप्रदेशं गच्छति, यथा च मनुः, गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः। अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ इति। क्वचित् कार्य्ये कर्त्तव्ये कर्म्मणि, न लोठते आलसो न भवति, अतन्द्रितः सर्व्वाण्येव कर्त्तव्यानि यथाकालं सम्पादयतीत्यर्थः। यो-जनः परद्रव्यं लुण्ठति अपहरति, असौ राजा तच्छिरः तस्य परस्वापहारिणः शीर्षं लुण्टयति छिनत्ति। यो लुण्ठति गिरिं कश्चिदित्यत्र योऽलुण्ठत् गिरिं कश्चिदिति पाठो न साधुः ॥ ४६ ॥

युञ्जन्ति चापचतुराः सहसा गिरेव

यस्य प्रजाय भवयोक्तसमागमिन्नाः ॥ ४७ ॥

सर्व्वांयसं करिषि सुचति कङ्कपत्रं

यश्च प्रमोचयति पापचयस्य काये ।

संख्येषु मोचयति यश्च शरं मनुष्ये

स्वां स्वां भुवं प्रतिगते विहिताभिवेदः ॥ ४८ ॥

निपतन्ति रणेषु यस्य बाणाः

शितपत्रैर्निचितायतास्तथैव ।

पतयन्ति समन्ततो विपक्षाः

सकलक्षोणितलेऽधिपत्यते यः ॥ ४९ ॥

भवते दुरितक्षयं वचोभिः

क्रतुभिर्भावयते च नाकलोकम् ।

भवति त्रिदशैश्च पूजितो य-

स्तृणवद् भावयति रिपूंश्च सर्व्वान् ॥ ५० ॥

तेनियत इति नियमवाचिनस्य धातोर्यङन्तस्य प्रयोगः। एते रणचक्रवर्त्तिन, विद्वन्ति विद्वन्ति चातुराना भवन्तीत्यर्थः। चापचतुराः चिवाभिज्ञाः, गिरैव वाक्येन, सह युञ्जन्ति विविधान् विचारान् प्रकाशयन्ति । ४७ ।

कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यत्र तं कङ्कपत्रं शरं । कङ्कः पक्षिविशेषे स्यात्गुप्ताचारे युधिष्ठिरे इति विश्वः। संख्येषु युद्धेषु । ४८ ।

शितपत्रैः तीक्ष्णपुङ्खैर्निचिताः व्याप्ताः, आयताः दीर्घाः, विपक्षाः शत्रवः, समन्ततः सर्व्वासु दिक्षु, पतयन्ति भूमौ निपतन्ति । ४९ ।

वचोभिः यथायथं विहितैः, क्रतुभिर्यज्ञैः, दुरितक्षयं पापप्रणाशं, भवते

अन्येषु गोदृगूरयतेऽक्षमाहवेऽ-
युक्तेऽपि यो गोदृगुरते स धर्म्मवित् ।
आगूर्य्यते गौरपि यस्य सम्मुखं
स्फुरद्यशःश्वेतपटावगुण्ठिता: ॥ ५१ ॥
यत्राऽनिद्रातिमिरोपगूढे
राजन्यके वेदयते य एक: ।
सुखं सदावेदयतीह सर्व्वं
स्वार्थं प्रजा यत्र निवेदयन्ति ॥ ५२ ॥

प्राप्नोति । स्व: प्राप्नोत्या भविष्यात्मनेपदम् । नाककीर्त्तिं दिवकीर्त्तिं आवयते तर्पयति । आवयते इति कर्त्रभिप्रायादेव नियमः, अन्यथा आवयति इति पदमेव साधु: ॥ ५० ॥

अन्येषु पराजितेषु रिपुष्विति शेषः, अक्षम् आयुधं, न उद्गूरयते उत्थापयति, न भीतं न पराङ्मुखं हन्यात् धर्म्ममनुस्मरन् इति मनुस्मरणात् पलायनपरान् रिपून् न हन्तीत्यर्थः । तथा, अयुक्ते अनुपयुक्ते अनवसरे इत्यर्थः, यदा, अयुक्ते अनियुक्ते अयुध्यमाने इत्यर्थः, न उद्गुरते उत्थापयति, अक्षमिति शेषः । आयुधमानं पतन्तं न पश्येत् समागतम् इत्यादिमनुस्मरणात् प्रहारविरतान् रिपून् न प्रहरतीत्याशयः । धर्म्मवित् विदितधर्म्मा-र्थः । स्फुरत् भासुरं यश एव श्वेतपटी श्वेतवस्त्रं, तेन अवगुण्ठिता छायायुक्ता गौः वसुमती, अपि यस्य राज्ञः सम्मुखम् आगूर्य्यते आयच्छति ॥ ५१ ॥

अज्ञानम् अविद्या विद्याविरोधिनी अयथार्थबुद्धिरिति यावत्, सैव निद्रा तिमिरं विशेषदर्शनप्रतिबन्धकम् अन्धकारं, तेन उपगूढे आच्छन्ने, राजन्यके क्षत्रियसमूहे, वेदयते ज्ञानोपदेशेन चेतना वितरति ॥ ५२ ॥

बोधते ब्रह्मविद्यां यः क्षत्रविद्याश्च बोधति ।
नित्यमध्यात्मयुक्तात्मा ब्रह्मात्मानञ्च बुध्यते ॥५३॥
योभक्षते परस्त्रीभ्यो यो बध्नाति रिपुं रणे ।
बाधयन्ति न दुःखार्त्ताः येयान् यद्रियोषितः ॥५४॥
मार्ष्टि तीर्थोदकैर्नित्यं मार्जत्यालेपनैर्द्विजान् ।
योमार्जयति साम्राज्यं श्रियश्चापत्यशाश्वताम् ॥५५॥
यः क्षुभ्यति रिपुष्वेव क्षोभते नानुजीविषु ।
मनागपि मनीयस्य न क्षुभ्नाति महाहवे ॥५६॥

ब्रह्मविद्याम् आत्मज्ञानं, एतच्चैतन्यात्मकस्य ब्रह्मणोऽभेदेन ज्ञानमिति यावत् । क्षत्रविद्यां दण्डनीत्यादिकाम् राजविद्याम् विद्याम् । अध्यात्मे परब्रह्मणि युक्तः समाहित आत्मा चित्तमित्यर्थः यस्य तादृशः सन्, ब्रह्म परमात्मानम्, आत्मानं जीवात्मानं च बुध्यते जानाति, तत्त्वज्ञानविज्ञानसिद्धौ जीवात्म-परमात्मनोः संयोगफलं योगफलमनुभवतीत्यर्थः । ५३ ।

परस्त्रीभ्योऽभक्षते परनारीसंसर्गं निन्दति । अनन्तर बधधाती: प्रवीणः । बधधातोर्बुधधात्वर्थकत्वात् तद्योगात् यतोऽपायश्चोक्तं क्वादिसूत्रेण परस्त्रीभ्यः इति पञ्चमी । ५४ ।

आलेपनैः कुङ्कुमचन्दनाद्यनुलेपनैः । साम्राज्यं सार्वभौमाधिराज्यं मार्जयति परिष्करोति । श्रियो लक्ष्म्याश्चापत्यशाश्वतां प्रकृतिचापलरूपम् चपलत्वं मार्जयति निराकरोति, न खलु तं राजानं गुणानुरक्ता कमला कदाचिदपि मुञ्चतीत्यर्थः । येन श्रियः संततदोषरूपं चाञ्चल्यदोषमपहृतम् इति रहः । ५५ ।

रिपुषु शत्रुषु क्षुभ्यति प्रतिकूलीभवति । अनुजीविषु सेवकेषु न क्षोभते प्रतिकूलो न जायते । महाहवे महायुद्धे यस्य राज्ञो मनः मनागपि किञ्चिदपि, किञ्चिदीषन्मात्रमपि इत्यर्थः, न क्षुभ्नाति व्याकुलीभवति । ५६ ।

न हिनस्ति वृथा जन्तून् कथास्वपि न हिंसति।
तथैव हिंसयत्येवं यज्वराज्ञां विजयेत् ॥ ५७ ॥
जिह्रेति नीचसङ्गेभ्यो जीह्वत्यनृतभाषणात्।
योवार्त्तान्वचनादेव स्वैरिणीनां जिह्रीयति ॥५८॥
शब्दादयो यं विषयाः सुखयन्ति निरापदम्।
श्रिया सुखायते नित्यं विद्यया यश्च सुख्यति ॥५९॥
देवते कन्दुकैर्नित्यं प्राणिद्यूतैश्च दीव्यति।
परिदेवयते कश्चिद् यस्य राष्ट्रे न दुःखितः ॥६०॥
यः क्षियति प्रियां प्रेक्ष्य क्षपति द्विषतां पुरम्।
दुःक्षयाण्यपि कार्य्याणि धिया क्षपयति क्षणात् ॥६१॥

वृथा यज्ञं मधुपर्कश्राद्धादिव्यतिरिक्तस्थलेऽपि यावत्, जन्तून् पशून् न हिनस्ति, मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि। अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुरिति स्मरणादिति भावः ॥ ५७ ॥

जिह्रेति लज्जते जिह्रीयतीति जिह्रीङ् लज्जायामित्यतः कण्ड्वादित्वात् यगन्तधीयदित्वादिना कः। स्वैरिणीनां कुलटानाम् । ५८ ।

शब्दादयः रूपरसगन्धस्पर्शशब्दलक्षणाः, विषयाः भोगसाधनानि वस्तूनि, निरापदं विपद्विरहितं, यं राजानं, सुखयन्ति आनन्दयन्ति। यश्च श्रिया लक्ष्म्या सुखायते सुखमनुभवति । ५९ ।

द्यूतैरश्वादिभिः दीव्यति क्रीडति। प्राणिभिर्यत् क्रियते तत्प्राणिद्यूतमुच्यते। प्राणिभिः क्रियते यत्तु स विज्ञेयः समाह्वयः । इति मनुः । परिदेवयते रोदिति । ६० ।

क्षियति निवसति। द्विषतां पुरं शत्रूणां नगरं क्षपति नाशयति। दुःक्षयाणि दुर्बोधानि। धिया बुद्धिबलेन क्षपयति आयत्तीकरोतीति । ६१ ।

मथ्नाति वादिनः शास्त्रे रणे मथ्नाति वैरिणः ।
मनो मथति नारीणां रूपेणाप्रतिमेन यः ॥१२॥

कुतोऽपि भयते नासौ सर्वेषां शक्यते वधः ।
शक्नोत्यशक्यमप्याशु विजेतुं प्रकृतेऽप्यरीन् ॥१३॥

खेलन्ति सज्जना नित्यं खेलयन्ते च योषितः ।
खेलायन्ते जरत्यापि यत्प्रजा निरुपद्रवाः ॥१४॥

पिबन्ति मधु पाययन्ति पीयन्ते च प्रियाधरम् ।
यत्प्रसादादविज्ञातस्वपरोपद्रवाः प्रजाः ॥१५॥

यः प्रापयति सर्वांश्च स्वस्थानं मनुराजवत् ।
प्रापति प्रत्यहं तेजः कीर्त्या प्राप्नोति रोदसी ॥१६॥

न लङ्घते गुरोराज्ञां न लङ्घयति यः स्थितिम् ।
यं व्याधिरतिदीनाग्निं कदाचिच्च न लङ्घति ॥१७॥

शास्त्रे शास्त्रीयतर्के, वादिनः विचारार्थिनः, मथ्नाति पराजयते । रणे युद्धे, वैरिणः शत्रून्, मथ्नाति निपीडयति । १२ ।

भयते बिभेति । शक्यते कर्तुं प्रभवति । अशक्यमपि दुष्करमपि कार्यं, शक्नोति कर्तुं समर्थो भवति । १३ ।

जरत्या जरया, सहार्थे तृतीया । खेलायन्ते क्रीडासुखमनुभवन्ति । खेला-शब्दस्य कण्ड्वादिमध्ये पाठात् यगपीत्यस्मादिना यक् । १४ ।

प्रत्यहं प्रतिदिनं, तेजः शौर्यदर्शनं प्रभावं, प्रापति लभते । कीर्त्या अवदानजनेन यशसा, रोदसी द्यावाभूमी, द्यावापृथिव्यौ रोदसी रोदस्यौ रोदसीति चेति भरतः, प्राप्नोति व्याप्नोति । १६ ।

स्थितिं मर्यादां, न लङ्घयति नातिक्रमयति । व्याधिः रोगः, अतिदीनः अत्यन्त-

खिद्यते यो न भक्ष्येषु याचकेषु न खिद्यति ।
खिद्यते तेषु यैर्द्रव्यं दीयमानं न गृह्यते ॥६८॥
आज्ञापयति योऽमात्यान् यज्ञे संज्ञापयत्यजान् ।
भूपाश्च भक्तिनम्राभिर्वाग्भिर्विज्ञापयन्ति यम् ॥६९॥
निष्क्रामन्ति मुखाद्यस्य नाश्लीलपरुषा गिरः ।
यः श्रियं कलयत्यैन्द्रीमुत्कालयति यो यशः ॥७०॥
सर्व्वो गर्व्वति विद्याभिर्धनैर्गल्भायते परः ।
विद्याधनसमृद्धोऽपि यो न गर्व्वयते प्रभुः ॥७१॥
क्रन्दन्ते कान्दिशीकाश्च नश्यन्ते यस्य शत्रवः ।
क्रन्दन्त्यश्रुजलैर्वाग्भिः क्रन्दयन्ति रिपुस्त्रियः ॥७२॥

प्रबलोऽपि जठरानलो यस्य, तादृशं, कदाचित् न खिद्यति शोषयति, श्रम-परिमिताचारादिसुनियमरक्षणेन तस्य न कदाचित् स्वास्थ्यभङ्गो जायते इतिभावः ॥६७॥

अजान् छागान् संज्ञापयति हिनस्ति । यज्ञे पशुहिंसनादहिंसाधर्म्महानि-रस्य न भवति, यथाह मनुः, यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा । यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्व्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः । इति ॥६९॥

अश्लीला असभ्याः, परुषाः कर्कशाः, गिरो वाचः, न निष्क्रामन्ति निःसरन्ति । ऐन्द्रीम् इन्द्रसम्बन्धिनीं, श्रियं लक्ष्मीं, कलयति उपभुङ्क्ते । 'ऐन्द्रं पदं भूमि-गतोऽपि भुङ्क्ते' इति भावः । यशः उत्कालयति वितनोति ॥७०॥

गल्भोऽहङ्कारी, स इवाचरति गल्भायते । गर्व्वयते अहङ्कारी भवति ॥७१॥

कान्दिशीका भयेन पलायिताः । कान्दिशीकाश्चेत्यत्र कान्दनीका इत्यादर्श-पुस्तकपाठो न साधुः ॥७१॥

यः सदाद्रियते धर्मं दृणाति च रणे रिपून् ।
दरन्ति द्विषयोषाश्च यस्य दिग्विजयोद्यमे ॥७३॥
दृणोति मानवं युद्धे तच्छिरोभिस्तृणाति गाम् ।
स्तृणोति विद्यावासं यः कुन्देन्दुनिभैर्गुणैः ॥७४॥
यतते धर्म्मएवासौ यातयत्यनिशं द्विषः ।
निर्यातयति वैरञ्च नरेन्द्रेषु क्रमागतम् ॥७५॥
मीमांसते स्वच्छलतां निशितामसिपुत्रिकाम् ।
मानयत्याशुगान् नित्यं यत्सैन्यं समरोत्सुकम् ॥७६॥
न सीदति क्वचित् कार्य्ये सर्व्वत्रासदति श्रियम् ।
आसादयति विद्यानां सर्व्वासां पारमप्यसौ ॥७७॥

दृणाति विदारयति । दरन्ति बिभ्यति । ७३ ।

मानवं मनुसमूहं, दृणोति हिनस्ति । तच्छिरोभिस्तेषां मनूनां मस्तकैः, गां भूमिं, तृणाति आच्छादयति । विद्यावासं हृदम्भोजम् । ७४ ।

द्विषः शत्रून्, अनिशं निरन्तरं, यातयति निपीडयति । नरेन्द्रेषु अरिराजमण्डलेषु, क्रमागतं कुलपरम्परायातं, वैरं शत्रुतां, निर्यातयति शोधयति । ७५ ।

मीमांसते तीक्ष्णीकरोतीति, सन्नन्तस्य मानधातोः प्रयोगः । असिपुत्रिकां छुरिकां, स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुकेत्यमरः । आशुगान् बाणान् । ७६ ।

सीदति अवसन्नो भवति । आसदति प्राप्नोति । सर्व्वासां विद्यानां आन्वीक्षिकीप्रभृतीनां, पारं सीमाम्, आसादयति अधिगच्छति । विद्याश्च यथा, आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनाम् । यथा, अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

वण्टन्ति नाटकं यस्मात् प्राप्य विप्राः परस्परम् ।
वण्टयन्ति च रत्नानि भूमिं वण्टापयन्ति च ॥७८॥
श्रुत्वा धर्म्मं मिमीते यः कश्चित् कृत्वा च मा[illegible] ।
नमन्ति मानिनो यस्य यशस्त्रिभुवनोदरे ॥७९॥
यस्य कीर्त्तिर्वर्त्तते नित्यं योऽर्च्चयति द्विजान् ।
वर्द्धयत्यरिवीराणां नमता मूर्द्धानमाहवे ॥८०॥
निष्कषते प्रजारिष्टं निष्कषाति परोदयम् ।
निष्कष्णोति परोद्योगं तपःशौर्य्यबलेन यः ॥८१॥
धनेन लभ्यते सर्व्वैः श्लाघ्यात्वञ्च विद्यया ।
धनविद्यासमृद्धोऽपि न श्लाघोति स सज्जनः ॥८२॥
योऽर्थिनामीप्सितप्राप्तेः कल्पते कल्पवृक्षवत् ।
न कल्पयति मिथ्यार्थं गिरः कल्पति विद्विषाम् ॥८३॥

पुराणं धर्म्मशास्त्रञ्च विद्याश्चेताश्चतुर्द्दश ॥ इति मनुः । ७७ ।

नाटकं स्वर्णं, वण्टन्ति विभज्य गृह्णन्ति । ७८ ।

श्रुत्वा वेदेन, धर्म्मं मिमीते सप्रमाणं करोति, वेदोदितं धर्म्ममेव सेवते इत्यर्थः । नमन्ति पत्रयन्ति सदा कीर्त्तयन्तीति यावत्, णम अभ्यासइति धातोः प्रयोगः । ७९ ।

प्रजानाम् अरिष्टं प्रकृतीनाम् अशुभं, निष्कषते प्रतिषधाति निवारयतीत्यर्थः । अरिष्टमशुभे तक्रे सूतिकागार आसवे इति मेदिनी । परोदयं शत्रूणामभ्युदयं, निष्कषाति प्रतिषधाति । प्रजारिष्टमित्यत्र प्रजाविष्टं, परोदयमित्यत्र शरोदयम् इत्यादयोऽशुद्धाः पाठः । ८१ ।

कल्पवृक्षवत् कल्पतरुरिव, अर्थिनां याचकानाम्, ईप्सितप्राप्तेः प्रार्थित-

दीनानां दायते नित्यं योऽर्थिभ्यो दयते धनम्।
दीयन्ते प्रत्यहं यस्य दुरितानि तपस्विनः॥८४॥
शोकेन क्षीयते सर्व्वः क्षीयते हर्षगर्वितः।
उभाभ्यामप्यसंस्पृष्टोयस्तु नातीव तीवति॥८५॥
न रोषयति यस्तस्मै यो न तुष्टो न चाऽधिकः।
यस्मै रुष्यति तस्याऽसौ कुलमेवाभिरोषति॥८६॥
न शृणोति गुरोरर्थे न धर्षति निजाः प्रजाः।
तमेव धर्षयन्त्येवं प्रजासु प्रतिकूलति॥८७॥
चूर्णते योऽर्थिहस्तान् यश्चूर्णयत्यरिमण्डलम्।
अवचूर्णयति व्योम यत्सैनाप्रभवं रजः। ८८॥

वस्तुलाभाय, कल्पते पर्याप्नोति, समर्थो भवतीत्यर्थः। ईप्सितप्राप्तेः इति कल्पर्थयोगात् चतुर्थी। विद्विषां रिपूणां, शिरः मस्तकं, कल्पति छिनत्ति। ८३।

दयते ददाति। तपस्विनः तपोधनसम्पन्नस्य, यस्य राज्ञः, दुरितानि पापानि, दीयन्ते नश्यन्ति। दीयन्ते इति दीङ् क्षये इत्यस्य धातोः प्रयोगः। ८४।

क्षीयते कृशति। तीवति स्थौलो भवति, तीवृ स्थौल्ये इत्यस्य भौवादिकस्य प्रयोगः। ८५।

अभिरोषति सर्व्वथा हिनस्ति। ८६।

शृणोति अनुभवते। धर्षति पीडयति। ८७।

चूर्णते ददाति विनाशयतीति यावत्। यत्सैनाप्रभवं यस्य सैन्यचरणोत्थितं, रजः धूलिपटलं, व्योम आकाशमण्डलम्, अवचूर्णयति आच्छादयति। चूर्णैरवध्वंसने अवचूर्णयति, चूर्णद्रव्यैरवकिरतीत्यर्थः। ८८।

नोत्कण्ठते परद्रव्ये नोत्कण्ठति परस्त्रियम्।
यश्चोत्कण्ठयति प्राज्ञो धर्म्म एव मनः सदा ॥ ८९ ॥
यो मार्गयति सन्मार्गं मार्गति क्षेममात्मनः।
यश्चिन्मृगयते नित्यं यादृक् तादृक् जनो धनम् ॥ ९० ॥
विशिनष्टि खरं मूर्च्छा श्रिया शत्रुं विशेषति।
विशेषयति यो वाग्मी वाचा वाचस्पतेर्वचः ॥ ९१ ॥
वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यमलं यशः।
वितनोति च यः स्त्रीणां हृदये मन्मथव्यथाम् ॥ ९२ ॥
क्लेशते न मृषा वाक्यं क्लिश्यते न च निष्फलम्।
नेन्द्रियाणि विरुद्धेषु क्लिश्नाति विषयेषु सः ॥ ९३ ॥
हितं मितञ्च यो वक्ति न वचत्यनृतं वचः।
नानादेशसमुद्भूतां वाचयत्यखिलां लिपिम् ॥ ९४ ॥
यस्य वर्हति नित्यं शौटीर्यं शक्तिश्च बंहति।
बंहन्ति सिंहवद्यस्य द्विपा दृष्ट्वाऽरिवारणम् ॥ ९५ ॥

परस्त्रियं न उत्कण्ठति चिन्तयति। उत्कण्ठयति उत्सुकं भवति ॥८९॥

विपूर्वकस्य शिषधातोरतिशयार्थे विशिनष्टीत्यादिप्रयोगः। मूर्च्छादिना खरा द्विषं पराभूय वर्त्ततइत्यर्थः ॥ ९१ ॥

वितानयति विस्तृणोति ॥ ९२ ॥

क्लेशते वदति। क्लिश्यते क्लिष्टो भवति। क्लिश्नाति पीडयति ॥ ९३ ॥

वर्हति वर्द्धते। बंहति वर्द्धते। यस्य द्विपाः करिणः, परिवारणं विपक्षगजं दृष्ट्वा, बंहन्ति गर्जन्ति ॥ ९५ ॥

क्षिपन्ति यस्य मातङ्गा क्षिप्यन्ति च तुरङ्गमाः ।
क्षेपयन्ति मनुष्याश्च युद्धे निर्जीवतां भुवम् ॥ ९६ ॥
तपसा भर्जते पापं तेजसाऽरींश्च भृज्जति ।
कर्म्मबीजानि सर्व्वाणि योगाभ्यासाद्भृज्जाति यः ॥९७॥
रिङ्खते रिपुर्यदाक्रान्तो धनेनैव स रेषति ।
रेषयन्ति च यन्नारीलोचनान्यश्रुवारिभिः ॥ ९८ ॥
सत्यं वदति सर्व्वत्र सर्व्वस्य वदते हितम् ।
यश्च सत्यं न च हितं न वादयति तद्वचः ॥ ९९ ॥
सर्व्वोऽप्यर्जयति द्रव्यमात्मनः प्रीतिहेतवे ।
अर्जते शाश्वतीं कीर्त्तिं यश्चार्जति यः स्थिरम् ॥१००॥

क्षिपन्ति धावन्ति, क्षिप वेगगमने, इत्यस्य प्रयोगः । ९६ ।

भर्जते दहति, नाशयतीति यावत् । तेजसा प्रभावेण, अरीन् शत्रून्, भृज्जति दहति । योगाभ्यासात् पुनः पुनः परमात्मानुसन्धानात्, कर्म्मबीजानि भवबीजभूतानि शुभाशुभानि कर्म्माणि, भृज्जाति दहति, 'ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन' इति गीतावचनात् । 'इतरो दहने स्वकर्म्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना' इति रघुः । ९७ ।

रिपुः शत्रुः, यदा आक्रान्तः तेन राज्ञा अभिभूतः, तदा रिङ्खते भयात् पुरीषम् उत्सृजति, रिख विट्सर्गे, इत्यस्य प्रयोगः । रेषति रिक्तो भवति, क्षीणोजायत इत्यर्थः । यस्य राज्ञः रिपुनारीणां लोचनानि, अश्रुवारिभिः पतिनाशजनितैर्नयनजलैः, रेषयन्ति सम्पूर्णानि भवन्ति । ९८ ।

शाश्वतीं नित्यां चिरस्थायिनीमित्यर्थः । १०० ।

यस्य सङ्ग्रामशौण्डत्वं शासन्ते बाहुशालिनः।
शसन्ते सद्गुणा नित्यं शसन्ति च सुरालयम् ॥१०१॥
भक्षयन्त्यस्थि भक्षन्ते मांसं भक्षन्ति शोणितम्।
यत्खड्गखण्डिताङ्गानां शत्रूणां कौणपा रणे ॥१०२॥
यस्तु लालयते बन्धून् लालयत्यखिलाः प्रजाः।
उल्ललन्ति यमालोक्य ललनानां मनोरथाः ॥१०३॥
त्रुटति द्विषतां दर्पं तेषां खड्गश्च त्रोटति।
यो त्रोटयति राष्ट्रेषु तत्कीर्त्याऽमरमण्डपान् ॥१०४॥
युधि व्यथाति शत्रूणामश्वान् मृषति वारणान्।
यद्बाणैः पुनरस्य नैकोऽपि म्रियते नरः ॥१०५॥
लज्जन्ति मनवो यस्मात् लसन्ति परदारगाः।
यस्त्रासयति निःशेषान् खड्गेन परवारणान् ॥१०६॥

बाहुशालिनः वीरपुरुषा इत्यर्थः, यस्य संग्रामशौण्डत्वं, रणपाण्डित्यं, शासन्ते प्रशंसन्ति। शसन्ते सर्वत्र प्रचरन्ति। शसन्ति गच्छन्ति ॥१०१॥

कुणपः शवः तत्पानेन जीवतेऽस्य इति कौणपः राक्षसः ॥१०२॥

बन्धून् लालयते लिप्सते, सुहृत्वमानन्दं कामयत इत्यर्थः। लालयति उपसेवते, चतुरङ्गवतीत्यर्थः। यं राजानम्, आलोक्य दृष्ट्वा, ललनानां नारीणां, मनोरथाः कामाः, उल्ललन्ति क्षुभिता भवन्ति, अतिकोमलीयाकृतेस्तस्य दर्शनेन कामिनीजनहृदयेषु प्रबलाः कन्दर्पेच्छा जायन्त इति भावः ॥१०३॥

द्विषतां शत्रूणां, दर्पम् अहङ्कारं, त्रुटति चूर्णयति हरतीति यावत् ॥१०४॥

व्यथाति हन्ति, हिंसार्थेऽस्य धातोः प्रयोगः। वारणान् गजान्, मृषति हन्ति, हिंसार्थेऽस्य तौदादिकस्य धातोः प्रयोगः ॥१०५॥

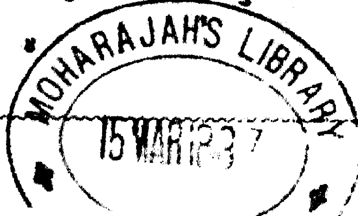
सुव्यक्ताट्टालिकान् दुर्गान् बलयानि च खोटति ।
रिपूणां खोटयत्याजौ कुञ्जराणां घटाश्च यः ॥ १०७ ॥
न तथा गर्हते ज्ञानं नृणाञ्च नाऽपि गर्हति ।
गर्हयत्यप्युपेतार्थज्ञानिनं स नरं यथा ॥ १०८ ॥
द्राघते वपुरत्यर्थं द्राघते च निशागमे ।
द्राघति चौरतापञ्च यद्वियोगे मृगीदृशां ॥ १०९ ॥
क्षिणाति दुरितं दृष्ट्या क्षिणोत्यर्थैश्च दुःस्थताम् ।
सत्त्वानां नित्यमज्ञानं क्षिणुते यः सदुक्तिभिः ॥ ११० ॥
क्षिपन्ते च यथा रात्रौ परस्त्रीषु क्षिपन्ति च ।
हेडते धीसमग्रो बान्धवानपि तामसो ॥ १११ ॥

आजौ युद्धे, रिपूणां शत्रूणां, कुञ्जराणां हस्तिनां, घटां समूहं, खोटयति भनक्ति ॥ १०७ ॥

यद्वियोगे यस्य राज्ञः विरहे, मृगीदृशां हरिणाक्षीणां, परमरूपवतीनां स्त्रीणामित्यर्थः, वपुः शरीरं, द्राघते दीर्घीभवति, अत्यन्तापकृशतातिशयेन दीर्घं भवतीति भावः। निशागमे रात्रौ, द्राघते प्रकाशरहितं भवते इत्यर्थः। चौरतापञ्च कामतां नष्टं वपुरितिशेषः, शरीरस्य कार्श्यमित्यर्थः, द्राघति वर्द्धते ॥ १०९ ॥

दुरितं पापम्। अर्थैर्धनैः, दुःस्थतां दारिद्र्यं, क्षिणोति विनाशयति ॥ ११० ॥

ये रात्रौ क्षिपन्ते गमयन्ति दुष्कृतार्थं सञ्चरन्तीत्यर्थः। परस्त्रीषु परदारेषु च क्षिपन्ति पापाभिप्रायं प्रकाशयन्ति। धर्मी राजा, बान्धवानपि तान् हेडते अवमन्यते। 'त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता' इति भावः ॥ १११ ॥

क्षयति प्रत्यहं पापं क्षाययति द्विषतां कुलम् ।
यशः क्षियति रोदस्योर्यस्य धर्म्मरतात्मनः ॥ ११२ ॥
दृढं जोड़यति छित्सु बलं तेषां च जोड़ति ।
तानमन्दहतापन्नान् महत्त्वेन जुड़त्यसौ ॥ ११३ ॥
अन्नं राध्नोति विप्रार्थं व्यञ्जनानि च राध्यति ।
यत्प्रसादाज्जनः सर्व्वः सततं राध्यति श्रिया ॥११४॥
यो मोषति परद्रव्यं तस्य मुष्णाति यः शिरः ।
मुष्णत्यपहृतार्थानां दुःखं धनसमर्पणात् ॥ ११५ ॥
भक्त्याऽर्चयति यो विप्रान् गुरून् देवांस्तथाऽर्चति ।
अर्चन्ते चरणौ यस्य मौलिरत्नांशुभिर्नृपाः ॥ ११६ ॥
बहु व्ययति द्रव्यं तदर्थं यो व्ययत्यरीन् ।
व्ययते यद्यशोबिम्बं त्रैलोक्यादर्शतां मतम् ॥११७॥

यशः कीर्त्तिः, रोदसी: द्यावाभूम्योरन्तराले, क्षियति वसति क्षि वासे इत्यस्य तौदादिकस्य प्रयोगः । ११२ ।

छित्सु मध्येषु, दृढं जोडयति प्रेरयति, प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । अमन्दहतापन्नान् अत्यन्तबन्धनान्, तान् रिपून्, महत्त्वेन जुडति बध्नाति । ११३ ।

विप्रार्थं ब्राह्मणभोजनार्थं, अन्नं भक्तं, राध्नोति सम्पादयति । श्रिया लक्ष्म्या, राध्यति सम्पन्नो भवति । ११४ ।

मोषति अपहरति । मुष्णाति छिनत्ति । अपहृताः अर्थाः धनानि येषां ते, तादृशानां जनानाम् । ११५ ।

मौलिषु किरीटेषु, 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडाकङ्केलिमूर्द्धसु' इति हैमः, यानि रत्नानि, तेषाम् अंशुभिः किरणैः, चूडामणिमरीचिभिरित्यर्थः, यस्य चरणौ, अर्चन्ते पूजयन्ति । ११६ ।

बहु भूरि, द्रविणं धनम्, व्ययति उत्सृजति सत्पात्रेभ्यो ददातीत्यर्थः ।

अर्हति विपतां हर्षमर्हते दुरितोदयम् ।
यथाऽर्हयति दारिद्र्यं दीनानां द्रविणं ददत् ॥ ११८ ॥
अद्यते विविधं स्वादु स्वाद्यते च रसायनम् ।
आस्वादयति सर्वेषां विषयाणां सुखानि यः ॥ ११९ ॥
यत्र विच्छति तद्भूपो यत्र विच्छाययति स्वयम् ।
विच्छाययति तत्राऽसौ नृपतीनां सुखाश्रयम् ॥ १२० ॥
न बिभेति नरेन्द्रेभ्यो देवेभ्योऽपि न भेषति ।
एकस्मात् भेषते धर्माच्च भेषत्यपलोकतः ॥ १२१ ॥

तद्धनं सत्पात्रेषु विनियोगार्थं, अरीन् प्रभून्, व्यथति गच्छति, प्रभुः प्रजाः विताम्यादृशदति भावः । 'आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव' इति रघुः । ११७ ।

दुरितोदयं पापक्रियाप्रादुर्भावं, अर्हते निराकरोतीति । द्रविणं, धनं, ददत् प्रयच्छन् सन्, दीनानां दरिद्राणां, दारिद्र्यम् अर्हयति नाशयति । ११८ ।

रसायनं नाम विषयशरीरस्थैर्य: कान्तिपुष्टिबलारोग्यादिकरी भेषजविशेषः, यदुक्तं वैद्यके, दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः । देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् । इति । स्वाद्यते भक्ष्यते । विषयाणां दिव्यरूपरसगन्धादीनाम् । ११९ ।

तद्भूपः तत्र राज्ञः पुत्रार्थं सुरचितं क्षेत्रं, यत्र विच्छति गच्छति । स्वयं यत्र विच्छाययति गच्छति । तत्र नृपतीनां प्रतिपक्षाणां राज्ञां, सुखाश्रयं सुखाधारभूतं वस्तु, विच्छाययति अपहरति । विच्छायतीत्यत्र 'विच्छाऽसुति-पणीभ्य आयः' इत्यायः, ततो धातुसंज्ञा । १२० ।

देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः, न भेषति बिभेति, यतोऽस्य सततम् इन्द्रादीनां सर्वेषाम् तत्र यजनदानादिकृतदुर्भिक्षादिदैवव्यसनेभ्यो भयं न आपततीति भावः ।

यं क्षणन्ति गुणग्रामः क्षणत्यरिशिरांसि यः।
कीर्त्तयन्ति च गोष्ठीषु यद्गुणानप्सरोगणाः ॥ १२२ ॥
न्यक्षते प्रत्यहं मोहो यस्मान्न्यक्षन्ति चाऽरयः।
अक्षयन्ति सदा यञ्च गुणाः सर्व्वातिशायिनः ॥ १२३ ॥
न क्षुभ्नाति बुभुक्षार्त्तः शीतार्त्तश्च न क्षुभ्यति।
यस्य राष्ट्रे धनाढ्यो वा मृतः कोऽपि न क्षुभ्यति॥१२४॥

अत्राह कामन्दकः, 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा। इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः। आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात्। पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥ इति ॥ १२१ ॥

गुणग्रामः दयादाक्षिण्यादिसद्गुणसमूहः, यं राजानं, क्षणन्ति वेष्टते समाश्रयतीति यावत्। क्षणति छिनत्ति। अप्सरोगणा उर्व्वशीमेनकाद्या दिव्याङ्गनाः, यदुक्तं वह्निपुराणे, 'उर्व्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी अलम्बुषा। विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा। आनुमत्यवला वर्णा द्वादशाप्सरसः शुभाः' ॥ इति। गोष्ठीषु सभासु, 'गोष्ठी सभायामालापे' इति विश्वः। यद्गुणान् कीर्त्तयन्ति उच्चैर्गायन्ति ॥ १२२ ॥

यस्मात् मोहः अज्ञानं, न्यक्षते अपगच्छति। अरयः शत्रवः, यस्मात् राज्ञः, न्यक्षन्ति अपसरन्ति भयात् पलायन्त इत्यर्थः। सर्व्वान् अतिशाययन्ति पराभवन्तीति सर्व्वातिशायिनः अनन्यसाधारणा इत्यर्थः, गुणाः शौर्यादयः, यं राजानं, अक्षयन्ति विशेषयन्ति भूषयन्तीति यावत् ॥ १२३ ॥

बुभुक्षार्त्तः क्षुधापीडितो जनः, न क्षुभ्नाति क्लिश्यति। शीतार्त्तः शीतपीडितश्च जनः, न क्षुभ्यति क्लिश्यति। असौ राजा अशनैः क्षुधितानां वसनैश्च शीतार्त्तानां क्लेशमपनयतीत्यर्थः। धनाढ्यो जनः, न क्षुभ्यति परान् क्लिश्नाति, राजदण्डभयादवनतो दुर्बलान् नाऽभिभावयतीति भावः। मृतः कोऽपि न क्षुभ्यति पूतिगन्धमावहति, अनाथानां मृतानां राज्ञैवाऽन्त्येष्टिं करोतीति भावः ॥ १२४ ॥

विचारयति यो धर्म्मं विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह।
विचारयत्यस्य लोके शरच्चन्द्रोज्ज्वलं यशः॥ १२५॥
अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्येकः स चेतति।
धिया चेतयते सर्व्वं परस्य हृदये स्थितम्॥ १२६॥
यो भुजाभ्यां भुवो भारं भरते भरतोपमः।
बिभर्त्ति च यशोराशिं भूयांसं यस्य भूरपि॥ १२७॥
यस्य रोषारुणा दृष्टिर्धावते यत्र मानवे।
पाशपाणिस्ततस्तस्मिन् यमदूतोऽभिधावति॥ १२८॥
शास्त्रेण क्षोभते भूयो लघुप्रकृतिको नरः।
न क्षुभ्नाति महात्माऽसौ न क्षुभ्नोत्यचलस्ततः॥ १२९॥
प्राणिक्ते दक्षिणीयानां विप्राणां चरणेषु यः।
यत्पादौ मौलिरत्नांशुजालैर्नेनेक्ति राजकम्॥१३०॥

अविद्या अज्ञानं, सैव निद्रा चैतन्यनिमीलनात् निद्रास्वरूपिणीत्यर्थः, तया आक्रान्ते अभिभूते जगति, एकः केवलः, स चेतति जागर्त्ति, ज्ञानचक्षुषा सर्व्वं पश्यतीत्यर्थः। १२६।

भरतोपमः दुष्मन्तात्मजभरतराजसदृशः, यद्वा मनुतुल्यः, यदुक्तं वायुपुराणे, 'भरणात् प्रजानां वै मनुर्भरत उच्यते। निरुक्तवचनाच्चैव वर्षं तद्भारतं स्मृतम्।' इति। भरते धारयति। १२७।

यस्य राज्ञः, रोषारुणा क्रोधताम्रा, दृष्टिः यत्र मानवे मनुष्ये, धावते निपतति। पाशपाणिः रज्जुहस्तः, यमदूतः तस्मिन् मनुष्ये इति शेषः, अभिधावति, कुपितः सपदि एव रिपुकुलमुन्मूलयतीति भावः। १२८।

दक्षिणामर्हन्तीति दक्षिणीयाः, यज्ञे ब्रह्मर्त्विगादयोऽपि वा महात्मान इत्यर्थः, तेषां चरणैः पादैः, प्राणिक्ते आक्रान्तं पुनाति। राजकं नृपसमूहः,

मृते भर्त्तरि दुःखार्त्ताः क्लिन्दन्ति यद्वैरिस्त्रियः ।
अजस्रमश्रुभिस्तासां क्लिद्यन्ति नयनानि च ॥ १११ ॥
न सन्धयति केनाऽपि सन्धिं स विजयी नृपः ।
सन्दधाति धनुष्येव योध्यमानेषु सायकम् ॥ ११२ ॥
दोर्भ्यां यो द्विषतां दर्पं अप्रयत्नादपानयत् ।
अनक्ति कामिनीनाञ्च दृष्ट्या मानमनङ्गवत् ॥ ११३ ॥
यश्च वेवेक्ति वेदान्तं शास्त्राभ्यासेन सर्वदा ।
विविनक्ति च मधूनामाजौ सदसच्च यः ॥ ११४ ॥
आप्यायन्ते यतः प्राप्य यज्ञभागान् दिवौकसः ।
प्रभूतधनसम्पत्तेराप्यायन्ते च यत्प्रजाः ॥ ११५ ॥

नीविरचावयावैः प्रकारविभवैःषिभिः, यस्य राज्ञः पार्श्वे, नेमिन्ति प्रजा ज्वलति एतदस्तीति भावः ॥ ११० ॥

क्लिन्दन्ति रुदन्ति । नयनानि क्लिद्यन्ति आर्द्राणि भवन्ति ॥ १११ ॥

सन्धयति सन्धिं करोति । सन्दधाति योजयति । सायकं बाणम् ॥ ११२ ॥

अपानयत् दूरमानयत्, दोर्भ्यां बाहुभ्यां, द्विषतां दर्पं शत्रूणां गर्वं, अन- क्ति व्यञ्जयति, अथवा अप्रकटमेव निष्पुरुषं निरस्यतीति भावः । अनङ्गवत् कन्दर्प इव, अतिशोभनीयाकृतिरित्यर्थः, स राजा, दृष्ट्या आलोकेनैव, कामि- नीनां मानं प्रणयेर्ष्यादिसमुद्भवं कोपं, अनक्ति निराकरोति ॥ ११३ ॥

आजौ युद्धे, मधूनां सदसत् धर्माधर्मं, दृष्टीयोजनेत्यर्थः, विविनक्ति पृथक्करोति ॥ ११४ ॥

दिवम् ओकः स्थानं येषां ते दिवौकसः देवाः, दिवं स्वर्गेऽस्तीति ओकः निवः । ओः ओक इति पदे दृष्टेदरादित्वात् साधुः । यतः यस्मात् राज्ञः, यज्ञभागान् प्राप्य, आप्यायन्ते प्रीयन्ते ॥ ११५ ॥

यो वै व्यायच्छते नित्यं चिचित् कित्र न मेद्यते ।
इति व्यायामशीलोऽसौ मन्दाक्षो न मिद्यति ॥१३६॥
क्षुधे क्षपीति मयूरां वारणान् वाचपङ्क्तिभिः ।
हत्वा मत्तमहारम्भ तेषां क्षीयाति यः श्रियम् ॥१३७॥
हतार्चितहयाऽर्चिषाणर्चते यो रणाङ्गने ।
पर्यायते मूर्च्छाचय यशोऽप्यस्य परैः सह ॥ १३८ ॥
धोरन्तगाधोरणाक्रान्ता विनीता यस्य वारणाः ।
आत्मा धुर्य्याश्च धूर्यन्ते साधुभिः साधु वाहिताः ॥१३९॥
यस्मिन् समुदिते राज्ञि जनः संजीवति क्षितौ ।
संकुचत्यरिनारीणां मुखं पङ्केरुहद्युति ॥ १४० ॥

नित्यं प्रतिदिनं, व्यायच्छते श्रमसहिष्णुतायभ्यासार्थं व्यायामं करोति, उक्तञ्च, लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेशसहिष्णुता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते । इति । मेद्यते स्निह्यति मन्दमन्दाग्नी भवतीति यावत् । मिद्यति माद्यति । १३६ ।

वाचपङ्क्तिभिः शरसमूहैः, वारणान् गजान्, क्षपीति हिनस्ति । १३७ ।

रणाङ्गने युद्धभूमौ, हतार्चितः हतसम्पूजितः, अर्चिष्मान् पावक इव, अर्चते भूषति, अप्रतिमेन तेजसा दीप्यत इत्यर्थः । १३८ ।

आधोरणैः हस्त्यारोहैः, आक्रान्ता अधिरूढाः, 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । विनीताः शिक्षिताः, यस्य वारणाः हस्तिनः, धोरन्ति गतिचातुर्यं प्रदर्शयन्ति, धोर गतिचातुर्य्य इत्यस्य धातोर्लट्प्रयोगः । साधुभिः कुशलैः सारथिभिरित्यर्थः, साधु सुष्ठु यथा स्यात् तथा, वाहिताः प्रेरिताः, आत्मा नेतृाः, धुरं भारं वहन्तीति धुर्याः धुर्याः, रथाश्वा इत्यर्थः, धूर्यन्ते धावन्ति, धूर गतावित्यस्य दिवादिगणीयस्य प्रयोगः । १३९ ।

यस्मिन् राज्ञि, क्षितौ पृथिव्यां, समुदिते अभ्युदयं प्राप्ते सति, जनः

नाऽवद्यं घोषति द्वारि यस्य कश्चिदुपद्रवम् ।
घोषयन्ति पुनः सर्व्वे दीर्घमायुर्यदाश्रिताः ॥ १४१ ॥
उड्डीयन्ते शरा यस्य कोटिशः समराङ्गने ।
अश्वानामरिसैन्यानामुड्डयन्ते रजांसि च ॥१४२॥
यो छिन्नेनाऽनुनयते छत्रमप्यरिवेष्टितम् ।
न चाऽनुनाययत्यन्यस्तस्य यच्चेतसि स्थितम् ॥१४३॥
मृद्नाति श्रियतां दर्पं यो भुजाभ्यां भुवः पतिः ।
मर्द्दन्ते चरणौ यस्य विद्विषः शरणं गताः ॥ १४४ ॥

जनः, संकोचति निमीलति, सर्व्वतेजोऽभिभावी राजाऽयमिति भावः । पद्मे-ऽरहुाति चरविम्बसुन्दरं, चरिमारीणां तदीयरिपुसुन्दरीणां, मुखं, संकुचति निमीलति, पतिनाशजातेन शोकेन मलिनं भवतीत्यर्थः । १४० ।

अवद्यं निन्द्यं, उपद्रवम् उत्पातं, राजापराधजन्यम् अकालमृत्युदुर्भिक्षादि-व्यसनमित्यर्थः, घोषति आवेदयति । यदाश्रिताः सर्व्वे यदधिकृताः सर्व्वाः प्रकृतय इत्यर्थः, दीर्घम् आयुः परमायुषं, घोषयन्ति प्रचारयन्ति, पुत्रपौत्र-वीक्षिणो चिरायुषः सर्व्वाः प्रजास्तदधिकारे तिष्ठन्ति इति भावः । १४१ ।

उड्डीयन्ते उत्पतन्ति । अश्वानां पक्षावपराणाम् । १४२ ।

छिन्नेन चिह्नेन, छत्रं निश्चितम् परिवेष्टितं परमच्छन्नाभिप्रायम्, अनुनयते जानाति, ज्ञाता च सर्व्वेव तत्प्रतीकारोपायं चिन्तयतीति भावः । अन्यः अपरः, तस्य चेतसि यत् स्थितं तदीयम् इङ्गितमित्यर्थः, न अनुनाययति ज्ञातुं शक्नोति, अतिगूढाकारेङ्गितोऽसौ राजेति भावः । तथा चोक्तं, गुप्तेङ्गिताकारगुणस्य नाथो नित्यं जयेदतः । नाऽस्य छिद्रं परोविद्याद् विद्या-च्छिद्रं परस्य तु । गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद् विवरमात्मनः ॥ इति ॥१४३॥

मृद्नाति चूर्णयति सर्व्वथा अपहरतीति यावत् । मर्द्दन्ते संवाहयन्ति ॥१४४॥

मिलन्ति प्रत्यहं यस्य वाजिवारणसम्पदः ।
मीलन्ति रिपुनारीणां मुखपद्मवनानि च ॥ १४५ ॥
यस्य व्याघोटते दण्डो नाकृतार्थः कृतश्चन ।
व्याघुटन्ति विपक्षाश्च यत्पश्चात्समुपागताः ॥ १४६ ॥
यो वाग्मी वादिनां मध्ये वाचमुच्चैः प्रपद्यते ।
प्रपञ्चयन्ति यत्कीर्तिं दिङ्मुखेषु महाजनाः ॥ १४७ ॥
यस्य न्यायार्जितैर्वित्तैः पूज्यमाना दिने दिने ।
तुष्यन्ति ब्राह्मणा नित्यं तूषन्ति कुलदेवताः ॥ १४८ ॥
मनो नोद्विजते यस्य ददतोऽर्थमनर्गलम् ।
उद्विजन्ति च संसारादसारादात्मवेदिनः ॥ १४९ ॥
भेदते न परं कञ्चित् स्वामी यः समदर्शनः ।
तं भिन्दति परीवादं परस्य विदधाति यः ॥ १५० ॥

वाजिनो घोटकाः, वारणाः करिणः, सम्पदो धनरत्नानि च, यद्वा वाजिवारणरूपाः सम्पदः । मिलन्ति एकत्र संहता भवन्ति ॥ १४५ ॥

यस्य राज्ञः, दण्डः अकृतार्थः विफलः सन्, न व्याघोटते प्रत्यावर्तते, सम्प्रणीतं दण्डं न कोऽप्यतिवर्तत इत्यर्थः । व्याघुटन्ति पलायन्ते ॥ १४६ ॥

प्रपद्यते विस्तृणोति उदीरयतीति यावत् । प्रपञ्चयन्ति घोषयन्ति ॥ १४७ ॥

कुलदेवताः गृहदेवताः, 'सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः ॥ १४८ ॥

उद्विजन्ति विरज्यन्ते । आत्मवेदिनः ब्रह्मज्ञानसम्पन्नाः ॥ १४९ ॥

भेदते भिनत्ति, भिद निन्दायामित्यस्य भौवादिकस्य प्रयोगः । समदर्शनः सर्वत्र समदृष्टिः, विचारादिकारी अयं मित्रः परो वेति भेदरहित इति यावत् ।

पितॄन् पूरयति श्राद्धे कव्यकव्यैश्च यः सदा ।
पूर्यन्ते पितरस्तस्य प्रसादैरुदितोदितम् ॥ १५१ ॥
न प्रगल्भायते मिथ्यावचनैर्यः कदाचन ।
वाजी प्रगल्भते दोर्भ्यां द्विषां विघटयन् घटाः ॥१५२ ॥
प्रकाशते यथा व्योम्नि चन्द्रः संपूर्णमण्डलः ।
प्रकाश्यते तथा भूमौ प्रजानां नयनोत्सवः ॥ १५३ ॥
यज्ञस्याऽन्ते द्विजातिभ्यो दातुं हृष्यति यो धनं ।
चैत्यदेवकुलव्याजाद्यशस्तर्पयतीव यः ॥ १५४ ॥
विनाऽपराधमारण्यान् न खेटति मृगानसौ ।
खेटयत्यरिवीरांश्च संग्रामरसिकान् नृपः ॥ १५५ ॥

परीवादम् अपवादम् । १५० ।

उदितोदितं श्लाघ्यं पण्डितमिति यावत् । १५१ ।

वाजी युद्धे, द्विषां रिपूणां घटाः समूहान्, विघटयन् विश्लेषयन्, प्रगल्भते प्रभुत्वमभिमानमाविष्करोतीति । १५२ ।

नयनोत्सवः नयनानन्दकरः । प्रकाश्यते विभाति । १५३ ।

चैत्यदेवकुलव्याजादिति । चैत्येषु देवागारेषु यानि देवकुलानि प्रतिष्ठितदेवस्थानानि, तद्व्याजात् तदपदेशेन, यद्वा, चैत्यानि यज्ञस्थानानि, देवकुलानि देवस्थानानि, तद्व्याजात्, यज्ञातीयजने दीपे प्रदेशेऽपि कश्चित् कुलमिति स्थितः । यशः कीर्त्तिं, तर्पयति दीपयति, यज्ञदेवप्रतिष्ठादानव्यापारैर्भूयसीं कीर्त्तिमर्जयतीति भावः । १५४ ।

विनाऽपराधमित्यादिनाऽस्य मृगयाव्यसनराहित्यं विवक्षितम्, तथाचोक्तं, 'वर्जयेत सुरापानं मृगयां वर्जयेत् सदा' इति । खेटयति हन्तीत्यर्थः । १५५ ।

मनुते मनुतुल्योऽसौ प्रजामात्मजवत् प्रभुः।
पितृवन्मन्यते तस्य मान्यं जनपदः सदा ॥ १५६ ॥
चित्रैश्चित्रयति व्योम रत्नाभरणरश्मिभिः।
यदीयया परिषदा यस्य चित्रीयते जनः ॥ १५७ ॥
यो न कुप्यति विप्राय कुप्यते च महाप्रभुः।
प्रजोपचयतस्तौ राजा यस्येव सदृशो जनः ॥ १५८ ॥
ईट्टे त्रिविष्टपस्थाने यद्गुणांश्चारणव्रजः।
स्वयं पुरुजितोऽप्यर्थी विडौजा ईडयत्यपि ॥ १५९ ॥
यच्छते पुण्यतीर्थेषु हयकुम्भानि भक्तितः।
यच्छत्यरिसैन्यानि युधि पृष्ठेषु सायकैः ॥ १६० ॥

मनुतुल्यो वैवस्वतमनुसदृशः। प्रजां प्रकृतिसमूहम्, आत्मजवत् पुत्रमिव, मनुते पश्यति, जनपदनिर्विशेषेण प्रजाः पालयतीत्यर्थः, उक्तञ्च,—'राजानः पितरः प्रोक्ताः पुत्रा जनपदास्तथा। यतो भूपाः पालयन्ति प्रजाः पुत्रानिवौरसान्॥' इति ॥ १५६ ॥

चित्रैः विचित्रैः, रत्नाभरणरश्मिभिः माणिक्यहीरकादिभूषणकिरणैः, व्योम आकाशं, चित्रयति रञ्जयति। चित्रीयते विस्मितो भवति। चित्रीयते इति कण्ड्वादिगणमध्ये चित्रीशब्दस्य पाठात् यक्, कानुबन्धेन आत्मनेपदञ्च ॥ १५७ ॥

चारणव्रजः देववन्दिवृन्दं, त्रिविष्टपस्थाने स्वर्गलोके, यद्गुणान्, ईट्टे स्तौति, ईड स्तुतावित्यस्य रूपम्। विट् व्यापकम् ओजो बलं यस्य इति विडौजा इन्द्रः, पृषोदरादित्वात् साधुः। ईडयति स्तौति, यद्गुणानित्यनुषङ्गः ॥ १५९ ॥

पुण्यतीर्थेषु, भक्तितः भक्तिभावानुसारेण, हयकुम्भानि कनकाश्वितानि कलशानि रत्नकुम्भानि, यच्छते ददाति, ददातीति यावत्, महादानमुक्तं देवीपुराणे, 'हयमाली समारूढ़ सुवर्णो रत्नवासिनी। हेमघटी भवेद्दीर्घं रक्तो पूजा-भूमौ। त्रिवेणी पूजयित्वा तु दद्याद् यः प्रयच्छति। त्रिपथगाय विप्राय

निःशेषयति यः शत्रून् प्रांशुदीर्घभुजध्वजः ।
निःशेषयति दानेन भाण्डागारं दिने दिने ॥ १६१ ॥
सुलभं यत्र भुञ्जन्ति यद्देशे वर्णिनो द्विजाः ।
प्रोञ्छन्ति प्रभुरेषामन्नेन हीनतां प्रजाः ॥ १६२ ॥
उद्भ्राम्यन्ते परं लोके ये भिक्षाव्रतचारिणः ।
न दीना दुःखिताः केचिद्भ्रमन्ति यस्य मण्डले ॥ १६३ ॥
न आक्रुश्यति जनः कश्चिन्नाकाङ्क्षति परस्त्रियम् ।
सर्व्वोऽपि धार्म्मिकस्तुष्टस्तस्य राष्ट्रे स्थितो जनः ॥ १६४ ॥

दीर्घिका वा कूपैव वा । न विदीर्णो भवेत्तस्य कूपस्योपरि: कृतः । 'वाद-रं स्यवेलाभैर्मण्डलिक्रमपुरं विशः' । इति ॥ १६० ॥

प्रांशुः उन्नतः, दीर्घौ भुजध्वजौ बाहुदण्डौ यस्य, महाबाहुरित्यर्थः । 'भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे' इति रघुः । शत्रून् निःशेषयति उन्मूलयति । भाण्डागारं धनागारं, दानेन, निःशेषयति शून्यं करोति ॥ १६१ ॥

यत्र देशे यदीयराष्ट्रे, वर्णिनो द्विजाः वटवः ब्राह्मणाः, सुलभम् अनायास-लभ्यं, यत् भवतीति शेषः, भुञ्जन्ति उपभुञ्जन्ति । एषां द्विजानां, प्रभुरेव बहुलीन तेन अन्नेन, प्रजाः जनसमूहः, हीनतां दारिद्र्यं, प्रोञ्छन्ति त्यजन्ति । प्रोञ्छ-न्तीति प्रपूर्वकस्य तौदादिकस्य उञ्छ उञ्छे इत्यस्य प्रयोगः । प्रेञ्छन्तीति पादर्श-पुस्तकस्थपाठो न साधुः ॥ १६२ ॥

लोके तदीयराष्ट्रे, ये भिक्षाव्रतचारिणः भिक्षाभुजो ब्राह्मणाः, ब्रह्मचारिणः इत्यर्थः, ते परं अतिशयम्, उद्भ्राम्यन्ते दीप्यन्ते, अयमर्थेन प्रभुरेव भिक्षा-न्नेन सुखं जीवन्तीति भावः । भिक्षासमूहेन ब्रह्मचारिणो वृत्तिमाह मनुः,— 'भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती । भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता' । इति ॥ १६३ ॥

आक्रुश्यति कलहं रौति, वाग्वादं करोतीत्यर्थः । आक्रुश घोरशब्दे इत्यस्य

उद्वहते न कस्याऽपि गर्वं सर्वोपरायणः।
उद्वहयति गोष्ठीषु सर्व्वेषामेव यो गुणान् ॥१६५॥
तेपन्ते यस्य वक्त्रेन्दोर्लावण्यामृतबिन्दवः।
यं वीक्ष्य तेपते स्त्रीणां वपुः स्मरशराहतम् ॥१६६॥
क्षमते यो दरिद्राणां दुष्टान् न क्षमति प्रभुः।
न क्षाम्यति क्षितीशानामपराधकथामपि ॥१६७॥
तितिक्षते क्षमी यस्तु सापराधेषु साधुषु।
तेजयन्ति समाक्रम्य सर्व्वा च सतां गिरम् ॥१६८॥
यस्य योगनिमग्नस्य भोगतृष्णा कृशायते।
श्लथते दीर्घसंसारग्रन्थिर्वाक्यविनिश्चयात् ॥१६९॥

भीमादिवत् प्रयोगः। १६४।

उद्वहते उच्चलति। गोष्ठीषु सभासु, सर्व्वेषां गुणान्, उद्वहयति विवृणोति, सर्व्वएव तत्सकाशात् गुणानुरूपां पूजां लभन्ते इति भावः। १६५।

यस्य वक्त्रेन्दोः मुखचन्द्रात्, लावण्यामृतबिन्दवः कान्तिसुधाकणिकाः, 'मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते'। इति भूपालः। तेपन्ते क्षरन्ति। तेप क्षरणे इत्यस्य प्रयोगः। वपुः शरीरं, स्मरशराहतं कामबाणपीड़ितं सत्, तेपते वेपते। १६६।

तितिक्षते क्षमते, तिज निशाने इत्यस्य सन्नन्तस्य प्रयोगः। सतां साधूनां, गिरं वचनम् उपदेशमितियावत्, आक्रम्य अभिभूय, साधुवाक्यस्य प्रतिकूलाचरणं कृत्वेतिभावः, यं राजानं, तेजयन्ति तीक्ष्णं कुर्व्वन्ति जना इति शेषः। तत्पक्षप्रतिपक्षेष्वयमतितीक्ष्णो भवतीति भावः। १६८।

भोगतृष्णा उपभोगवासना, कृशायते लघुर्भवति। वाक्यविनिश्चयात् मन्त्रानुसन्धानात्, दीर्घसंसारग्रन्थिः शुभाशुभकर्म्मरूपं सुदृढ़ं बन्धनं, श्लथते शिथिलीभवति।१६९।

विश्राणयति यः श्रीमान् विप्रेभ्यो विपुलं वसु।
विश्राणन्ति च तेऽप्यस्मै सततयाचः सदाशिषः ॥ १७० ॥
आयासमलदिग्धोऽपि मन्यते यो न सुन्दरः।
मन्दायते क्वचित् कार्य्ये प्रारब्धे च न कर्हिचित् ॥ १७१ ॥
अपमृत्युं परित्यज्य सुखं प्राणिति यत्प्रजा।
न प्राश्नुते पुरं तस्य प्रतिकूलं करोति यः ॥ १७२ ॥
यो न लुभ्यति पूर्व्वेषां क्षितिं राज्ञां तदागमे।
पातुं लुभ्यति लावण्यं नेत्राञ्जनपुटेन यः ॥ १७३ ॥
इषते यः सदाचारं सदाचारैश्च संस्तुतः।
इषते शासनं यस्य शिरसा च नरेश्वराः ॥ १७४ ॥

वसु धनं, 'वसु तोये धने मणौ' इति वैजयन्ती। विश्राणयति ददाति, 'त्यागो वितरणं दानमुत्सर्जनविसर्जने। विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः। आशिषः आशीर्वादान्, विश्राणन्ति ददति। सततयाचकत्वेन तेषामाशिषाम् अमोघत्वं सूचितम्। १७०।

मन्दायते मन्थरो भवति। मन्दशब्दात् भृशादित्वात् क्यङ्। १७१।

प्राणिति जीवति। यस्य प्रतिकूलं करोति विप्रियमाचरति, तस्य राज्ञः, पुरं नगरं, न प्राश्नुते विशति, रिपुपुरं अवश्यम् करोतीति भावः। १७२।

पूर्व्वेषां राज्ञां रघुप्रभृतीनां, क्षितिं [illegible] भावः, तदागमे तस्य [illegible], न लुभ्यति वाञ्छति, [illegible]। यद्वा, प्राचीनराजवंशाधिकारम् उच्छेत्तुं न वाञ्छति। लावण्यं सौन्दर्य्यं, [illegible] भावः, पातुम् अत्यादरेण द्रष्टुं, लुभ्यति [illegible]। १७३।

सदाचारैः [illegible] आचरणेन, यद्वा, राजधर्म्मानुमोदितेन

ददते द्रविणं भूरि ब्राह्मणेभ्यः सदैव यः ।
ददते ब्राह्मणास्तस्मै सन्तुष्टा नित्यमाशिषः ॥ १७५ ॥
भ्रंशते दुरितं राष्ट्रे प्रजानां यत्प्रभावतः ।
पूर्यमाणा मरौचेव भ्रश्यत्यरिपताकिनी ॥ १७६ ॥
प्रमादेनाऽपि देवाग्निगुरुभ्यः क्षपते न यः ।
साक्षात् कृतागसं कोपात् दासीमपि न मृष्यति ॥१७७॥
नटन्ति नाटके यस्य चरितं भरतादयः ।
नाटयन्ति स्फुटं तेषां पताकाविभ्रमद्रुमाः ॥ १७८ ॥

न्याय्येन विचारकार्येण हेतुना, संस्तुतः सर्वैः प्रशंसितः, भावना ; सदा सर्वदा, चारैश्च प्रणिधिवर्गैश्च, संयुतः । दयते इति धौवादिकस्य दय धातोः रूपस्य प्रयोगः । १७४ ।

मरौचेव भावसम्पूर्णेन, पूर्यमाणा प्रक्षीणा, अरिपताकिनी रिपुसेना, भ्रश्यति भूमौ निपतति । १७६ ।

कृतागसं कृतापराधां, दासीमपि, न मृष्यति मर्षयति । १७७ ।

भरतादयः नटप्रधानाः, यद्वा, भरतो नाम तीर्थचित्रतुल्यकारी नाट्यशास्त्रप्रवर्तको मुनिः, तत्प्रमुखाः, यस्य राज्ञः, चरितं वृत्तं, नाटके, नटन्ति नाटयन्ति अभिनयन्तीति यावत्, चमत्कृतीत्यर्थः । तेषां नटीनटभूमिकानां भरतादीनामित्यर्थः, पताकाविभ्रमद्रुमाः पताकाविलासविभ्रमाः कल्पद्रुमाः, स्फुटं व्यक्तं, नाटयन्ति दीव्यन्ति, अभिनयन्तीव इत्यर्थः पताकाभ्रमणरूपैः । नाटयन्तीति चुरादिगणीयस्य धोत्वर्थक नटधातोः प्रयोगः । पताकाचलनं यथा,—'पताकाञ्चलं धीव्यं हुविपाकेन वपुनि' इत्युपक्रम्य,—'ध्वाप्ति राशीनां इव' पताकेनाभिनीयते' इत्यादि साहित्यदर्पणे । पताकाविभ्रमादीनां विविधशोभाधायकत्वात् कल्पतरुत्वम् । भरतादयस्तस्य भरतौदयम् इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठो न समीचीनतया सङ्गच्छते । १७८ ।

यो न वञ्चयति किञ्चित् सदा सत्यपरायणः ।
वञ्चन्ति च शरच्चन्द्रं यशसो दिक्षु तद्गुणाः ॥ १७९ ॥
होमाग्निधूमसुरभिः पवते मारुतो मृदुः ।
गोदावरीतरङ्गार्द्रैः पुनाति भुवि यत्प्रजाः ॥ १८० ॥
यो मिमीते च मीमांसां तदर्थमनुतिष्ठति ।
पशवोऽपि न मीमन्ति यद्देशे दुःखपीड़िताः ॥ १८१ ॥
सुखं वपति शालेयमिक्षुक्षेत्रञ्च कर्षति ।
यत्प्रसादादविज्ञातक्लेशो जनपदः सदा ॥ १८२ ॥
शीकन्ते शीकरैः सर्व्वे वायवो दधिपोदधेः ।
चन्द्रावतीतरङ्गार्द्राः शीकयन्ति च यद्वपुः ॥ १८३ ॥

वञ्चयते प्रतारयति । वञ्चन्ति गच्छन्ति, साहश्येन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यशसो निर्म्मलाः । १७९ ।

मीमांसा नाम विचारपूर्व्वकतत्त्वनिर्णायकः ग्रन्थभेदः । मीमांसा च द्विविधा कर्म्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा चेति । कर्म्मकाण्डवेदविचारग्रन्थः कर्म्ममीमांसा जैमिनिप्रणीता, सैव मीमांसात्वेन प्रसिद्धा पूर्व्वमीमांसा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्ड-वेदविचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासादिप्रणीता, सा वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्युच्यते । मिमीते अवधारयति । तदर्थं मीमांसोदितकर्म्मादि अनुतिष्ठति सम्पादयति । मीमन्ति शब्दायन्ते आर्त्तनादं कुर्व्वन्तीत्यर्थः । १८१ ।

शालेयं धान्यक्षेत्रम् । जनपदो देशः, देशवासी जनसमूह इति यावत् । १८२ ।

सर्व्वे वायवः, दधिपोदधेः दधिजलसमुद्रस्य, शीकरैः जलकणाभिः, शीकन्ते सिक्ता भवन्ति, शीक सेके इत्यस्य प्रयोगः । चन्द्रावतीतरङ्गार्द्राः चन्द्रावती-वीचिविक्षोभशीतलाः, वायव इति शेषः, यद्वपुः अस्य राज्ञः शरीरं, शीकयन्ति स्नपयन्ति । १८३ ।

शब्दायते सदास्थाने नाऽपृष्टस्तेन कश्चन ।
परं शब्दयति द्वाःस्थः परागमनरोधनः ॥ १८४ ॥
विलसन्ति धर्मस्पृष्टा ये च रङ्गोपजीविनः ।
लासयन्ति रसाभिज्ञा यस्याऽग्रे भरतोत्तमाः ॥ १८५ ॥
विलापयन्ति यं दृष्ट्वा बलवन्तोऽपि शत्रवः ।
विलाययत्यबलानाञ्च हृदयं मदनव्यथा ॥ १८६ ॥
असौ प्रक्रमते योद्धुमेकोऽपि बहुभिः सह ।
नाक्रामन्ति तथाप्येनं विक्रान्ता बहवोऽपि ते ॥ १८७ ॥
वियन्ति वीरसन्तानं हृदो यस्य कुलाङ्गनाः ।
विजायन्तेऽवबोधाय यत्कुलक्षितिपाङ्गनाः ॥ १८८ ॥
प्रथते पृथुवद्यस्य पृथिव्यामुज्ज्वलं यशः ।
प्रथयन्ति प्रथीयांसो गुणाः स्वर्गे च निर्मलाः ॥ १८९ ॥

आस्थाने सभायां, तेन राज्ञा, अपृष्टः अजिज्ञासितः, कश्चन कोऽपि जनः, न शब्दायते ब्रूते, नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति मनुस्मरणादिति भावः । द्वारि तिष्ठतीति द्वाःस्थः द्वारपालकः, 'प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः' इत्यमरः ॥ १८४ ॥

भरतोत्तमाः नटश्रेष्ठाः, लासयन्ति नृत्यैर्नृत्यं प्रकाशयन्ति, यद्वा, नाटकादिकमभिनयन्ति ॥ १८५ ॥

विलापयन्ति अन्तर्दधते, पलायन्ते इति यावत् । मदनव्यथा कामसन्तापः, अबलानां हृदयं, विलाययति द्रवीभूतं करोति ॥ १८६ ॥

प्रक्रमते आरभते । अपूर्वकर्मादावात्मनेपदम् ॥ १८७ ॥

विदन्ति जनयन्ति । अवबोधाः प्रज्ञानानि ॥ १८८ ॥

पृथुवत् वैन्यस्य पृथुराजस्येव । प्रथते प्रकाशं भवति । प्रथयन्ति प्रकाशाः

अमन्ति व्याधयोऽप्येनं न कदाचिद्भयादिव ।
आमयन्ति यमन्यञ्च तमुल्लाघं करोत्यसौ ॥ १९० ॥
वेवेष्टि विष्टपं सर्व्वं कीर्त्तिर्यस्याऽतिशायिनी ।
विष्याति विषवत् प्राणान् त्रयीधर्म्मद्विषामसौ ॥१९१॥
निःशेषं शेषति क्रोधात् प्रतिपक्षक्षमापतीन् ।
एकः शेषति योऽशेषभूतानां भरणे ध्रुवम् ॥ १९२ ॥
क्षिपति प्रतिपक्षाणां हृदये यो भयं ध्रुवम् ।
क्षिप्यति श्रोत्रियाणाञ्च निष्कं पुष्कलमालये ॥ १९३ ॥

भवन्ति ॥ १८९ ॥

व्याधयो रोगाः, एनं राजानं, न अमन्ति गच्छन्ति अभिभवन्तीति यावत् । यम् अन्यञ्च जनम्, आमयन्ति पीडयन्ति, व्याधय इत्यनुषङ्गः । असौ राजा, तं व्याधितं जनम्, उल्लाघम् अतिक्रमणीयं व्याधिनिर्मुक्तमितिभावः, करोति ॥ १९० ॥

यस्य राज्ञः, अतिशायिनी सर्व्वातिरिक्ता, अनन्यसाधारणेत्यर्थः, कीर्त्तिः, विष्टपं भुवनं, वेवेष्टि व्याप्नोति । ह्वादिगणीयस्य विषधातोः प्रयोगः । असौ राजा, त्रयीधर्म्मद्विषां वेदत्रयीविहितधर्म्मविघातकानां, प्राणान्, विषवत् विषमिव, विष्याति वियोजयति संहरतीति यावत् ॥ १९१ ॥

प्रतिपक्षक्षमापतीन् प्रतिकूलान् राज्ञः, निःशेषं शेषति समूलम् उन्मूलयति । एकः अन्यसाहाय्यनिरपेक्ष इत्यर्थः, अशेषभूतानां निखिलप्रजानां, भरणे, शेषति शेषत्वमाचरति । यथा एक एव अनन्तः सकलधराभारं बिभर्त्ति तथा सोऽपि राजेतिभावः ॥ १९२ ॥

श्रोत्रियाणां छान्दसानाम्, आलये गृहे, पुष्कलं प्रचुरं, श्रेष्ठं वा, यद्वा चतुः-षष्टिशतपरिमितं, यदुक्तं,—'चतुःषष्टिर्भवेत् कुचिः कुचयोऽष्टौ च पुष्कलम्' इति । निष्कं सुवर्णं, क्षिप्यति ददाति ॥ १९३ ॥

जपति जिह्वया वाचा सर्व्वैरेव समं प्रभुः ।
सम्पृष्टैरपि प्रेम्णा सादरं जापयत्यसौ ॥ १८४ ॥
यौति काले कुलस्त्रीभिः क्षेत्रसन्तानहेतवे ।
युनाति यौवनस्थोऽपि न वेश्याबन्धकीजनैः ॥ १८५ ॥
न रोजयति यः कश्चित् प्राणिनां करुणान्वितः ।
तस्य धर्म्मरतेः रोगा न रुजन्ति प्रजामपि ॥१८६॥
अन्तर्वेद्यामसौ विद्वान् न क्षेवति धृतव्रतः ।
न क्षेवयति सर्व्वज्ञो विवादे वादिभिः सह ॥ १८७ ॥
सम्पद्यते मतिर्यस्य त्रैलोक्येऽपि खगेन्द्रवत् ।
सम्पद्यति पुनः सेनां सागरान्ते महीतले ॥ १८८ ॥

यो राजा, काले ऋतुकाले, क्षेत्रसन्तानहेतवे सन्तानोत्पत्त्यर्थं, न तु कामोपभोगायेतिभावः, कुलस्त्रीभिः स्वदारैः, यौति सङ्गच्छते, 'ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा' इति मनुवचनादिति भावः। यौवनस्थोऽपि नव-वयोऽपि प्रबलेन्द्रियग्रामोऽपीत्यर्थः, वेश्याबन्धकीजनैः वारनारीकुलटाभिः, न युनाति सङ्गच्छते। यु सङ्गमे इत्यस्य प्रयोगः ॥ १८५ ॥

करुणान्वितः कारुणिकः, यो राजा, प्राणिनां मध्ये कञ्चिदपि न रोजयति हिनस्ति। धर्म्मे रतिरनुरागो यस्य तस्य राज्ञः, प्रजामपि रोगा न रुजन्ति पीडयन्ति धर्म्मरतेरित्यत्र धर्म्मरत इत्यादर्शपुस्तकपाठो न साधुः ॥ १८६ ॥

धृतव्रतः असौ राजा, अन्तर्वेद्यां यज्ञादिवेदिकामध्ये, न क्षेवति अपवित्रं वाक्यम् न उच्चारयति, यद्वा, अन्तर्वेद्यां भागीरथीयमुनयोरन्तरप्रदेशे ब्रह्मावर्त्त इति ख्याते पवित्रे देशे, न ष्ठीवति क्षेवणमात्रमपि निवारयति ॥ १८७ ॥

यस्य मतिः बुद्धिः, त्रैलोक्येऽपि त्रिभुवनेऽपि, खगेन्द्रवत् खगेन्द्र इव सम्पद्यते, त्रिभुवनव्यापिनी नित्यपरिभ्रमाणेव भवतीत्यर्थः, 'उदारचरितानां तु वसुधैव

सुखं निद्रे सुखं जीवा यत्प्रजा प्रतिपालिता ।
निघति स्तनकक्षोदकपोलाक्षिगलादिकम् ॥ १९९ ॥
दृष्टेव यं विघटते कोपाक्षेपो मृगीदृशाम् ।
विघाटयति चास्फोटे वैरिणां करिणां घटा ॥२००॥
निस्तनन्ति न दुःखार्त्तास्तद्देशे निरुपद्रवे ।
स्तनयत्युग्रशब्देन पर्जन्योऽपि न भीतवत् ॥ २०१ ॥
रसन्ति मधुरैः कण्ठैर्यस्योद्याने पतत्रिणः ।
रसयन्ति सुखाद्यानि तत्करप्रतिपालिताः ॥ २०२ ॥
लज्जते मल्लिकाभ्यर्णे क्षत्रियश्रोत्रियोऽप्यसौ ।
लज्जते लज्जिकानाञ्च वार्त्ता कर्णगता पुनः ॥ २०३ ॥

कुटुम्बकम्' इति भावः । लप्स्यते इति द्वयः सम्पूर्व्वकत्वात् आत्मनेपदं, विश्वासप्रादकर्मकत्वञ्च । १९८ ।

निद्रे सुप्यति, निन्द्रधातोः प्रयोगः । निघति चुम्बति ॥ १९९ ।

मृगीदृशां हरिणनयनानां, कोपाक्षेपः मानाख्यकोपकृतं तर्ज्जनं, विघटते अपसरति । आस्फोटे यस्य बाहुशब्दे सति, वैरिणां करिणां घटा रिपुगजसमूहः, विघाटयति पलायते । २०० ।

निस्तनन्ति नदन्ति आर्त्तनादं कुर्व्वन्तीत्यर्थः । स्तनयति गर्ज्जति । पर्जन्यः मेघः । भीतवत् राजदण्डभयेन शङ्कितइव । २०१ ।

पतत्रिणः पक्षिणः, मधुरैः श्रोत्राभिरामैः, कण्ठैः, रसन्ति कूजन्ति । तत्करप्रतिपालिताः सर्व्वे जनाः, सुखाद्यानि सुमिष्टपानभोजनानि, रसयन्ति आस्वादयन्ति । 'चतुष्पाणि तत्करप्रतिपारिताः' इत्यादर्शपुस्तकपाठो न समञ्जसः । २०२ ।

लज्जिका वेश्या, तत्पर्य्यायां तत्संसर्गे । लज्जिकानां वेश्यानां, वार्त्ता संवादः,

यस्तोलयति दारिद्र्यकर्दमे पतितान् नरान् ।
तूलयत्यपि देवेन्द्रं संग्रामे भुजविक्रमात् ॥ २०४ ॥
नाऽहिर्दंशयते कश्चित् विषया नागदाख्यया ।
यदि प्रमादाद्दशति तस्मिन् नाक्रमते विषम् ॥ २०५ ॥
शोचयत्यतिनिःसारं संसारं सारमानसो ।
न शोचति सदाचारो यो मृतानपि बान्धवान् ॥२०६॥
यं परिक्षिप्य सन्नाहि पद्यन्ते पदातयः ।
आहवे राजलक्ष्मीश्च यस्य सम्पद्यते ध्रुवम् ॥ २०७॥

कर्कशता यदि भवति, तदाऽपि लभ्यते, दूरेऽस्तु वारनारीसंसर्गः, वद्-हस्ताम्रवचनमपि नाऽस्ती सहतद्वतिभावः । २०३ ।

तोलयति उद्धरति । देवेन्द्रं तूलयति तूलमिव तुच्छीकरोति, तूल परिमाणे इत्यस्य प्रयोगः । २०४ ।

अहिः सर्पः । नागदाख्यया विषया विषहरेण मणिना । विषं न चाक्रमते न सञ्चरति । २०५ ।

मृतानपि बान्धवान् न शोचति मृतबन्धूद्देशेन अश्रुमोचनरूपं शोकचिह्नं न प्रकाशयति, यत याज्ञवल्क्यः: 'श्लेष्माश्रु बन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥' इति । 'स्वजनाश्रु किलातिसन्ततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते' इति रघुः । २०६ ।

पदातयः पादचाराः योधाः, पादाभ्याम् अततीति पदातिः, पादस्य पदाज्यादिना पदादेशः, 'पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः' इत्यमरः । यं राजानं, परिक्षिप्य परिवार्य, सन्नाहि सैन्यानि शत्रुसैन्यानि रिपूनिति यावत्, पद्यन्ते गच्छन्ति । आहवे युद्धे, राजलक्ष्मीः जयश्रीः, यस्य राज्ञः, सम्पद्यते सम्पन्ना भवति, सर्वथैव जयश्रियं लभत इत्यर्थः । २०७ ।

यत्र लञ्जयति व्यूहं प्रतिपक्षक्षमाभुजि ।
लभतेऽयं ततो भूमिं हेमहस्त्यश्वादिकम् ॥ २०८ ॥
श्रियं हृत्वाऽपि यद्भूत्या न प्रहर्षति यस्तथा ।
यथा प्रहर्षति श्रुत्वा सत्कवीनां सुभाषितम् ॥२०९॥
धर्म्मे सर्व्वस्वदानेऽपि यस्य ह्रीणायते न धीः ।
ह्रीणयत्यरिवर्गस्य जीविताशाश्च यः सदा ॥ २१०॥
वाहते वाहिनीं हन्तुं बाहुभ्यामाहवेषु यः ।
वहते विहतारातिर्वैकुण्ठरूपस्य यः श्रियम् ॥ २११ ॥
खेदते नित्य सर्व्वोऽपि वपुषोष्णरश्मितः ।
न च खिद्यति तस्याऽङ्गं व्यायामार्जितमेदसः ॥ २१२ ॥

यत्र प्रतिपक्षक्षमाभुजि यस्मिन् शत्रुभूपाले, व्यूहं सुरचितं सैन्यं, लञ्जयति लञ्जमानं प्रच्छादयमानं प्रेरयति, रणकोलाहलकारि सैन्यं प्रेरयतीत्यर्थः । ततः प्रतिपक्षात् राज्ञ इत्यर्थः । लञ्जयतीति प्रेरणार्थे णिजन्तस्य लञ्ज भर्त्से इत्यस्य प्रयोगः । २०८ ।

सर्व्वस्वस्य दानं यत्र तादृशेऽपि धर्म्मे सर्व्वस्वदक्षिणे विश्वजिदादौ यज्ञे, यस्य धीः बुद्धिः, न ह्रीणायते ह्रीणेव आचरति, सर्व्वस्वं ददामि न वेति चिन्ताकुला न भवतीत्यर्थः, प्रत्युत प्रसन्नेन मनसा सर्व्वस्वमुत्सृजतीति भावः । २१० ।

वाहिनीं सेनां । वाहते प्रयतते, वाह प्रयत्ने इत्यस्य प्रयोगः । विहतारातिः विनाशितशत्रुः, यो राजा, वैकुण्ठरूपस्य विष्णोः, श्रियं सम्पदं, वैकुण्ठतुल्यशोभां वहतीत्यर्थः, यद्वा, वैकुण्ठरूपस्य वासुदेवस्य श्रियं शोभां रूपमिति यावत्, वहते धारयति । २११ ।

सर्व्व एव वपुषा शरीरेण, उष्णरश्मितः सूर्यात्, आतपतापादित्यर्थः, खेदते घर्म्माक्तदेही भवति । खिद्यति क्लान्तं भवति । २१२ ।

भक्तिचित्राणि चर्माणि ब्रूयन्ते यत्र कौतुकात् ।
वैज्ञानिका वयन्ते च पट्टिकोत्पाटिकादिकम् ॥ २१३ ॥
वाति वातः पुरे यत्र तावन्मात्रेण शीतवत् ।
उद्वापयति यत्र स्त्रीणां स्वेदार्द्रं सुरते वपुः ॥ २१४ ॥
ऊर्जन्ति विविधाभिश्च भूमिभिर्यत्र वाजिनः ।
ऊर्जयन्ति च दानेन यत्रामी पदातयः ॥ २१५ ॥
आयच्छति रथे मौर्वीमसौ यावद्धिमित्रया ।
तावदाच्छति मध्वां गच्छतां भूमिपद्धतिः ॥ २१६ ॥

भक्तिः रचना, तया चित्राणि मनोहराणि । ब्रूयन्ते वयन्ति, अत्र तन्तुसन्ताने इत्यस्य विपूर्वकस्य प्रयोगः । वैज्ञानिकाः शिल्पनिपुणाः । पट्टिका पट्टं कौषेयमिति यावत्, उत्पाटिका इत्यस्य नीरङ्गी वस्त्, अवकुण्ठनशिरोमण्डनभेदेन वस्त्रस्य चातुर्विध्यात्, यदुक्तं, 'चतुर्विधं तु विज्ञेयं अवकुण्ठनशिरोमणम्' इति । वयन्ते इति वेञ् तन्ताने इत्यस्य प्रयोगः ॥ २१३ ॥

यत्र वाता वायुना, सुरते रतिक्रीडायां, स्वेदार्द्रं घर्मवारिक्लिन्नं, वपुः शरीरं, उद्वापयति शमयति । उद्वापयतीति वै शोषे इत्यस्य उत्पूर्वकस्य प्रयोगः । 'व्याकृत्तमविद्यानि कुसुमस्तेवकाश्रयान् । न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ॥' इति कुमारः ॥ २१४ ॥

ऊर्जयन्ति विक्रमयतेजःसम्पन्ना भवन्तीत्यर्थः । ऊर्ज बलप्राणनयोरित्यस्य चुरादिगणीयस्य प्रयोगः । चुरादेः णेः वैकल्पिकत्वात् यथा णीरतीकृदा-हरणं, तथा पक्षे ऊर्जतीति पदम् ॥ २१५ ॥

मौर्वीं धनुर्गुणम्, आयच्छति आततां करोति । आच्छति आयता भवति, आङि आयामे इत्यस्य भौवादिकस्य प्रयोगः ॥ २१६ ॥

मोदयन्ते यदुद्याने मारुतं पुष्परेणवः ।
मत्वन्तं गन्धमाघ्राय मोदन्ते तत्पुरस्त्रियः ॥ २१७ ॥
यच्चिराचमनस्नानप्रायश्चित्तैश्च शुध्यति ।
अन्तः शुचीयते तस्य परमात्मविनिश्चयात् ॥ २१८ ॥
भाति गङ्गाजलैर्नित्यं देशे यत्र कविहसन् ।
यः वायति जगत् सर्व्वं विसतन्तुनिभैर्गुणैः ॥ २१९ ॥
यत्प्रजानामुपर्य्युच्चैः पर्जन्योऽपि न गर्ज्जति ।
गर्ज्जयन्ति कवचाग्रैर्भिद्यमानास्तु तस्कराः ॥ २२० ॥
दृढं धर्म्मे विलग्नस्य यस्य न व्ययते पदम् ।
व्ययति स्वर्गलोकाच्च न कीर्त्तिः सुकृतात्मनः ॥ २२१ ॥
स्वरति श्लिष्टया वाचा सर्व्वानानन्दयन्नसौ ।
स्वरयत्यतिदुष्टोऽपि न कदाचित् परिग्रहम् ॥ २२२ ॥

पुष्परेणवः कुसुमपरागाः, मारुतं वायुं, मोदयन्ते सुरभीकुर्व्वन्ति । मोदन्ते नन्दन्ति । २१७ ।

शुध्यति शुचिर्भवति । शुचीयते अशुचिः शुचिर्भवति । भृशादिगणमध्ये शुचिशब्दस्य पाठात् अभूततद्भावार्थे क्यङ् । परमात्मविनिश्चयात् ब्रह्मानुसन्धानात् । २१८ ।

विसतन्तुनिभैः मृणालसूत्रसदृशैः, अतिनिर्मलैः कोमलैश्च दयादाक्षिण्यादिभिरित्यर्थः । जगत् पृथिवीं वायति वेष्टते, व्याप्नोतीत्यर्थः । वै वेष्टने इत्यस्य प्रयोगः । २१९ ।

यस्य पदं मर्य्यादा, न व्ययते गच्छति । सुकृतात्मनः पुण्यशीलस्य, यस्य कीर्त्तिः, स्वर्गलोकाच्च न व्ययति गच्छति अपयातीति यावत् । २२१ ।

स्वरति कथयति आलपतीति यावत् । परिग्रहं परिजनं, न स्वरयति अधिक्षिपति भर्त्सयतीति यावत्, स्वरयतीति स्वर आक्षेपे इत्यस्य चुरादेः

शमन्ति यद्वियोगेन सीमन्तिन्यः स्मरातुराः।
यः सामयति सामज्ञः स्निग्धैरालोकनैश्च ताः ॥२२३॥
हिताहितं प्रजानां यः प्रेक्षते नित्यमात्मना।
प्रेक्षयत्यखिलानाञ्च कार्य्यसिद्धिं नियोगिनाम् ॥२२४॥
अभिलष्यति साधूनामुदयं सर्व्वतोदयः।
साधुलोकोऽपि निःसीमां तस्याऽभिलषते श्रियम् ॥२२५॥
कायः क्लाम्यति नाक्रन्दे यस्य प्रहरतो रिपून्।
क्लामन्ति रिपुसैन्याश्च प्लवमाना दिशो दश ॥ २२६ ॥
यः स्वप्नेनाऽपि नात्मीयं गुणं क्वाऽपि कत्थते।
कथयत्यादिराजानां चरितानि सहस्रशः ॥ २२७ ॥

चुरादिगणीयस्य प्रयोगः ॥ २२२ ॥

यद्वियोगे यस्य राज्ञः विरहे, सीमन्तिन्यः कामिन्यः स्मरातुराः कामपीडिताः सत्यः, शमन्ति खिन्ना भवन्ति। शम वैकल्ये इत्यस्य प्रयोगः। सामज्ञः प्रियवचनरचनाचतुरः, मानिनीमानविघातदक्षइतिभावः, यदुक्तं साहित्यदर्पणे, 'तत्र प्रियवचः साम' इति। स्निग्धैः मधुरैः, आलोकनैः वीक्षितैः, ताः विरहातुराः सीमन्तिनीः, सामयति सान्त्वयति। साम सान्त्वने इत्यस्य प्रयोगः ॥२२३॥ आत्मना स्वयम्। नियोगिनां रक्षादिकार्य्ये नियुक्तानाम् ॥ २२४ ॥

आक्रन्दे दारुणयुद्धे, 'आक्रन्दः क्रन्दने हाने मित्रदारुणयुद्धयोरिति मेदिनी। रिपून् शत्रून्, प्रहरतः निघ्नतः, यस्य राज्ञः, कायः शरीरं, न क्लाम्यति क्लान्तीभवति। प्लवमानाः पलायमानाः ॥ २२६ ॥

कत्थते श्लाघते प्रशंसतीति यावत्। कथयति कीर्त्तयति। कत्थते इति कत्थ श्लाघायामित्यस्य प्रयोगः ॥ २२७ ॥

०

व्यनक्ति यच्छरीरस्थं लक्षणं सार्व्वभौमताम् ।
व्यञ्जयन्ति च गोदानं यद्देशे याजिका द्विजाः ॥२२८॥
आखोटन्ति नखैरङ्गं सुखमाखोटयन्ति च ।
यद्व्यूहकृतवैधव्या रुदत्योऽरिकुलस्त्रियः ॥ २२९ ॥
सम्पाशयति यः शत्रून् शृङ्खलैरखिलानपि ।
विपाशयति चात्मानं ज्ञानं कर्म्मक्षयं नयन् ॥२३०॥
घूर्णते श्रावकस्याऽपि यद्गुणश्रवणाच्छिरः ।
मित्रोदासीनभूतानां घुणतीति किमद्भुतम् ॥२३१॥

सार्व्वभौमता चक्रवर्त्तिता, व्यनक्ति सूचयति, चक्रवर्त्तिलक्षणोपेतोऽसौ राजा इति भावः। याजिकाः यज्ञशीलाः, द्विजाः ब्राह्मणाः, गोदानं केशान्तनामकसंस्कारं, यद्वा यज्ञे धेनुदानरूपं कर्म्म, व्यञ्जयन्ति द्योतयन्ति, यथाशास्त्रं सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २२८ ॥

नखैः नखाघातैः, अङ्गं शरीरं, आखोटन्ति, छिन्दन्ति, शोकोन्मत्ततयेति भावः। सुखम् आखोटयन्ति विनाशयन्ति। यस्य व्यूहेन सुरचितेन सैन्येन कृतं वैधव्यं विधवायाः गतभर्त्तृकायाः भावः, पतिविनाश इत्यर्थः, यासां ताः, अतएव रुदत्यः विलपनपराः ॥ २२९ ॥

सम्पाशयति बध्नाति। पाश बन्धने इत्यस्य सम्पूर्व्वस्य प्रयोगः। आत्मानं जीवात्मानं, कर्म्मक्षयं शुभाशुभकर्म्मविनाशजन्यं, ज्ञानम् आत्मज्ञानमित्यर्थः, नयन् प्रापयन्, विपाशयति भवपाशात् मोचयति, आत्मानमितिशेषः ॥ २३० ॥

श्रावकस्य शत्रुभूतस्य। मित्रोदासीनभूतानामिति। कस्यचित् राज्ञः अव्यवहितानन्तरमेव यस्य राज्यं स तस्य अरिः, तदनन्तरं तु यस्य राज्यं स प्रथमस्य मित्रम्। उदासीनभूतस्तु शत्रुमित्राभ्यां परतरो राजा, विजिगीषोः शत्रुमित्रभूमितो व्यवहितः, व्यवहितत्वादेव नोपकारी नाप्यपकारी केवलं तूष्णीमासीन इव, तेषां शिरो मूर्द्धा, घुणति भ्रमति ॥ २३१ ॥

यस्य लक्ष्मीर्विकसति प्रजा धर्मेण रक्षितुः ।
विकाशन्ते च भूयांसो गुणाः श्रवणहारिणः ॥ २१२ ॥
खिलन्ति बालकाः कामं क्रीडन्ति स्थविरा अपि ।
अज्ञातव्याधिदौर्गत्यविप्लवा यस्य मण्डले ॥ २१३ ॥
यः कुटयति शत्रूणां दृप्ता गजघटा रणे ।
संकुटन्ति भयाक्रान्ताः शत्रवो यस्य दर्शनात् ॥ २१४ ॥
कृपते कृपणेष्वेव कृपाणार्जितविक्रमः ।
प्रचुरं प्रार्थितोऽप्यर्थं नाऽसौ कृपयति प्रभुः ॥ २१५ ॥

धर्मेण राजधर्मं पुरस्कृत्य, प्रजाः प्रकृतीः, रक्षितुः पालयितुः, यस्य राज्ञः, लक्ष्मीः राजश्रीः, विकसति नितरां प्रकाशते वर्धत इति यावत् । श्रवणहारिणः कर्णमधुराः गुणाः दयादाक्षिण्यादयः, विकाशन्ते शोभन्ते । रक्षितुरित्यत्र रक्षिता इत्यादर्शपुस्तकपाठो न साधुः ॥ २१२ ॥

स्थविराः वृद्धाः । व्याधिः रोगः, दौर्गत्यं दारिद्र्यादिदुःखं, विप्लवः परनृपति-राष्ट्रादितो भयं स्वराष्ट्रोपद्रवो वा, ते अज्ञाताः अननुभूताः यैः, ते तादृशाः । मण्डले सुविस्तृते राज्ये ॥ २१३ ॥

गजघटाः करिसमूहान्, कुटयति दलति विनाशयतीति यावत् । संकुटन्ति भयेन आकुञ्चितदेहा भवन्ति ॥ २१४ ॥

कृपणेषु कृपापात्रेषु जनेषु, कृपते दयते, कृपां प्रदर्शयतीति यावत् । कृपाणेन खड्गेन शौर्यसम्पदेतिभावः, अर्जितः विक्रमः पराक्रमः येन सः, भुजबलजन्यप्रतापदर्पितः । कृपयति दुर्बलो भवति । प्रचुरमपि अर्थं दातुमितिशेषः । 'कृपाणार्जितविक्रमः' इत्यत्र 'कृपणार्जितविक्रमः' इति आदर्शपुस्तकपाठो न साधुः ॥ २१५ ॥

अजस्रमस्रुभिः शत्रुस्त्रीणां धौतमिवाधिकम् ।
यद्यशः श्वेतते दिक्षु श्विन्दते च सुरालये ॥ २३६ ॥
कुशस्थलं पन्थयति पथयत्युत्तरापथम् ।
यत्खड्गखण्डिताशेषप्रचण्डरिपुमण्डलम् ॥ २३७ ॥
ह्रादते स्निग्धगम्भीरं यद्देशे वर्षुको घनः ।
ह्लादते यस्य लोभेन कृषीवलजनोऽप्यलम् ॥ २३८ ॥
ज्योत्स्नाच्छलेन मूर्च्छन्ति यद्गुणाः शशलाञ्छने ।
न तं स्फूर्च्छति यत्राऽसौ तुष्टः सहृदयः प्रभुः ॥ २३९ ॥
द्रुणोति द्रोणवद्युद्धे शरजालेन यो रिपून् ।
द्रूणाति प्रक्षतो यस्य दिङ्मुखेषु रिपुव्रजः ॥ २४० ॥

अधिकम् अधिकतरं, श्वेतते शुक्लं भवति, स्वतः शुक्लस्यापि यशसो रिपुनारीनयनजलक्षालितत्वात् शौक्ल्याधिक्यं ज्ञेयम् । श्विन्दते श्वेतं भवति । श्वितश्विन्द्योः शौक्ल्यार्थयोः प्रयोगः ।१२६ ।

कुशस्थलं कान्यकुब्जदेशम् । उत्तरापथम् उत्तरदिग्भागम् । पन्थयति पथयति चेति गच्छतीत्यर्थः, तत्र तत्र पलायत इति भावः । २२७ ।

वर्षुकः वर्षणशीलः, लषपतपदेत्यादिना उकञ्प्रत्ययः । घनो मेघः, स्निग्धगम्भीरं यथा स्यात् तथा ह्रादते गर्जति । कृषिरस्यास्तीति कृषीवलः, कर्षक इत्यर्थः, रजःकृष्यादिना वलच्प्रत्ययः, वले इति दीर्घः । ह्लादते आह्लादितो भवति । १२८ ।

सहृदयः सामाजिकः गुणग्राहीत्यर्थः, असौ प्रभुः राजा, यत्र यस्मिन् जने, तुष्टः, योऽस्य प्रीतिकरं सत्कर्म करोतीत्यर्थः, तं जनं, न स्फूर्च्छति विस्मरति ।२२९।

द्रोणवत् द्रोणाचार्यवत्, शरजालेन बाणसमूहेन, रिपून् द्रुणोति उपतापयति । रिपुव्रजः शत्रुसमूहः, दिङ्मुखेषु दिगन्तरेषु, द्रूणाति गच्छति

लक्ष्मीमालिङ्गति क्रीडाद् यः सदा धरणीपतिः ।
आलिङ्गयति रत्नांशुजालेन मणिकुट्टिमम् ॥ २४१ ॥
रथान् सवति संग्रामे स्वयमेव जवेन यः ।
सोमं सुनोति यज्ञेषु परलोकजिगीषया ॥ २४२ ॥
मनो मादयते यस्य योगाभ्यासरसायनम् ।
सर्व्वलोकातिशायिन्या विभूत्या च न माद्यति ॥२४३॥
खिद्यति ज्ञातिवर्गेषु खेदयत्यात्मबन्धुषु ।
रणे शूरयते यस्य शूर्य्यते विद्विषां बलम् ॥ २४४ ॥
यः शीलति सदा धर्मं शीलयत्यात्मनो हितम् ।
नच क्लमति शोकेन नच दुःखेन ताम्यति ॥ २४५ ॥

पलायतइत्यर्थः ॥ २४० ॥

मणिकुट्टिमं मणिमयबद्धभूमिं, रत्नांशुजालैः रत्नाभरणरश्मिभिः, आलिङ्गयति रञ्जयति ॥ २४१ ॥

संग्रामे युद्धे, रथान् सवति प्रेरयति । षु प्रेरणे इत्यस्य प्रयोगः । परलोकजिगीषया स्वर्गकामनया, यज्ञेषु सोमं यज्ञाङ्गभूतां सोमलतां, सुनोति निष्पीडयति, यज्ञे सोमलतां निष्पीड्य तद्रसं पिबतीत्यर्थः । षु अभिषवे इत्यस्य स्वादिगणीयस्य प्रयोगः ॥ २४२ ॥

योगाभ्यासरसायनं ब्रह्मानुसन्धानरूपं, महौषधं, यस्य मनः मादयते आनन्दयति । सर्व्वलोकातिशायिन्या लोकोत्तरया, विभूत्या सम्पदा, न माद्यति मत्तोभवति ॥ २४३ ॥

रणे युद्धे, शूरयते पराक्रमते । विद्विषां शत्रूणां बलं सैन्यं, शूर्य्यते विनाश्यति ॥ २४४ ॥

धर्मं शीलति अभ्यस्यति आलोचयतीति यावत् । शोकेन इष्टनाशादि-

छिनत्ति नित्यमश्रान्तं छेदयत्यहितोदयम् ।
क्ष्णोति धीः सदा यस्य क्ष्णुवति श्रीश्च भूतले ॥२४६॥
यः क्षेपति सतां मार्गं गवेषयति सत्क्रियाम् ।
यत् किञ्चिदप्यधीतेऽसौ यदध्येति तदक्षयम् ॥ २४७ ॥
आलोचते सदा नीतिमालोचयति सत्क्रियाम् ।
आलोकन्ते जनव्रजा आलोकयति यश्च ताः ॥ २४८ ॥
यो न कुत्सयते कुत्सां न तु कुत्सति निर्धनम् ।
न भर्त्सयति धर्मिष्ठान् न तु भर्त्सयते परान् ॥२४९॥
मण्डयन्ति गुणाः सर्वे यो गुणानेव मण्डति ।
भूषणं भूषयत्यन्यं यस्तु भूषति भूषणम् ॥ २५० ॥
उन्मूलयति यः शत्रूनुन्मूलति तमांसि च ।
राष्ट्रं पीडति नात्मीयं पीडयत्यरिमण्डलम् ॥ २५१ ॥

छलेन, न क्षमति विकलो न भवति, तत्र वैकल्ये इत्यस्य प्रयोगः । २४५ ।

धीः बुद्धिः, क्ष्णोति वर्द्धते । श्रीश्च राजलक्ष्मीश्च क्ष्णुवति वर्द्धते । अत्र हनौ इत्यस्य प्रयोगः । २४६ ।

सतां मार्गं सदाचारपद्धतिं, क्षेपते अवलम्बते । गवेषयति अन्वेषयति । गवेष अन्वेषणे इत्यस्य चुरादिकस्यैतस्य प्रयोगः । २४७ ।

मण्डयन्तीत्यादि । गुणाः शौर्यवीर्यदयादाक्षिण्यादयः, सर्वे जनं, मण्डयन्ति भूषयन्ति । यो राजा गुणानेव मण्डति भूषयति, गुणाः सर्वेषु उत्कर्षहेतवोऽपि अत्र आधारगुणेन स्वयमेव उत्कर्षं लभन्ते इत्यर्थः । एवं यस्तु भूषणमपि भूषति अलङ्कारमप्यलङ्करोतीत्यर्थः । 'अप्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार' इति कुमारः । २५० ।

निवर्हयति बुद्ध्याऽरीन् तपसा यो निवर्हते ।
इहाऽर्हति च यः पूजां युद्धेऽपीन्द्रस्समर्हति ॥२५२॥
भक्त्या नमति यो देवान् नमस्यति गुरून् द्विजान् ।
व्यश्नुते रोदसी कीर्त्त्या स्वधर्ममनुरुध्यते ॥ २५३ ॥
दिवा निद्रायते नाऽसौ न निद्राति च सन्ध्ययोः ।
न गृध्यति परद्रव्यं नच गर्हयते परम् ॥ २५४ ॥
तूर्य्यते न क्वचित् कार्य्ये त्वरते धर्म्म एव यः ।
ध्वनन्ति यद्गुणान् मर्त्त्या ध्वनयन्ति च खेचराः ॥२५५॥
तर्जते यो हि भूपालान् न तर्जयति सज्जनम् ।
न दुनोति परं वाचा दुर्जनोक्त्या न दूयते ॥ २५६ ॥

बुद्ध्या नीतिशास्त्रानुसारिण्या प्रज्ञया, अरीन् शत्रून् निवर्हयति विनाशयति। तपसा तपोबलेन, निवर्हते दीप्यते। इह लोके, पूजाम् सम्मानम्, अर्हति भजति। युद्धे, इन्द्रोऽपि स्वयं ईश्वरोऽपि, तं राजानम्, अर्हति पूजयति। २५२।

कीर्त्त्या यशसा, रोदसी द्यावाभूमी, व्यश्नुते व्याप्नोति। स्वधर्मं प्रजापालनरूपं राजधर्मम्, अनुरुध्यते सर्व्वप्रयत्नेन रक्षति। २५३।

सन्ध्ययो सायं प्रातश्च, यदुक्तं,—'त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयौ। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते। इति। परद्रव्यं परधनं, न गृध्यति लब्धुमिच्छति ॥ २५४।

तूर्य्यते त्वरते। ध्वनन्ति घोषयन्ति। मर्त्त्याः मानवाः। खेचराः नभोविहारिणः देवगन्धर्व्वादयः। २५५।

वाचा अप्रियवचनैरित्यर्थः, परं न दुनोति उपतापयति। दुर्जनोक्त्या दुर्जनवाक्येन च, न दूयते स्वयं दुःखितो न भवति। २५६।

न सूदते मतिर्यस्य यः सूदयति माधवम्।
चिकित्सति जगद्व्याधिं साधु केतयति प्रजाः ॥२५७॥
सत्यं सङ्गिरते यश्च गृणाति सुभगं वचः।
यो भुङ्क्ते भुवनं धर्म्मे यस्य धीर्न भुजत्यलम् ॥ २५८ ॥
पतन्ति यद्द्विषो दिक्षु दुरितञ्च पलायते।
जहाति दुर्जनैः सङ्गं जिहीते सज्जनाश्रयम् ॥ २५९ ॥
जिनाति धर्म्मपश्चाऽसौ नेन्द्रियार्थेषु लीयते।
जायन्ते यस्य सत्पुत्रा जयन्ति च गुणोदयाः ॥ २६० ॥
यः पृथ्वीं पाति पायन्ति यत्प्रभावाच्च मानवाः।
चित्तं रज्यति नारीणां स्वयं ता अनुरज्यते ॥ २६१ ॥
रहत्यविदुषां सङ्गं रहयत्यप्रियं सदा।
कीर्त्तिर्भ्राम्यति यस्योर्व्यां गुणाः स्वर्गे भ्रमन्ति च ॥२६२॥

यस्य मतिः बुद्धिः, न सूदते क्षरति। माधवं रिपुकुलं, सूदयति विनाशयति ॥ २५७ ॥

सत्यं सङ्गिरते प्रतिजानीते। सुभगं वचः मधुरं वाक्यं, गृणाति उदीरयति। धर्म्मे यस्य धीः बुद्धिः, न भुजति, कुटिला भवति, सरलात्मना धर्म्मं सेवते इत्यर्थः, भुज कौटिल्ये इत्यस्य तौदादिकस्य प्रयोगः। २५८।

यद्द्विषः यस्य शत्रवः, दिक्षु पतन्ति गच्छन्ति पलायन्त इत्यर्थः। दुरितं पापं पलायते अपसरति। सज्जनाश्रयं साधुसङ्गं, जिहीते प्राप्नोति। २५९।

पृथ्वीं धरणीं, पाति रक्षति। यत्प्रभावात् यस्य प्रतापेन, मानवः, पायन्ति शुष्यन्ति, अकर्म्मीका भवन्तीत्यर्थः। नारीणां चित्तं रज्यति तस्मिन् अनुरक्तं भवति। २६१।

अविदुषां मूर्खाणां, सङ्गं संसर्गं, रहति परिहरति। अप्रियं रहयति अमङ्गलं निराकरोति। २६२।

मानं खण्डयति स्त्रीणां खण्डते द्विषतां शिरः ।
प्रोषति द्विषतः सर्व्वान् मुष्णत्यपि च तत्पुरम् ॥२६३॥
चर्व्वापयति ग्रासांश्च नाऽर्थमर्थयतेऽन्यतः ।
विभाजयति यो द्रव्यं सभाजयति सज्जनान् ॥२६४॥
लुभ्यत्यर्थे च कामे च धर्म्मे लुभ्यति यः सदा ।
वेदान् गदति विस्पष्टं नचाऽन्यं गदति क्वचित् ॥२६५॥
अश्नाति शुचिमाहारमश्नुते च परन्तपः ।
इच्छते सर्व्वकार्य्येषु कुलं इच्छयते द्विषाम् ॥ २६६ ॥
श्रियं यक्षयते भक्त्या विभूत्या यक्ष यक्षति ।
यः खेटति सतां मध्ये स खोटति निराश्रयः ॥२६७॥
गाहते ग्राममत्यर्थं गाधते नाऽर्थमन्यतः ।
योऽस्मै गृह्णाति तद्दुर्गं तत्क्षणादेव गुध्यति ॥२६८॥

सर्व्वान् द्विषतः शत्रून्, प्रोषति दहति । तत्पुरं शत्रुनगरं मुष्णाति हरति ॥ २६३ ॥

चर्व्वमाचष्टे इति वाक्येन चर्व्वापयति । अर्थयते याचते । सभाजयति, पूजयति, सभाज पूजायामित्यस्य चदन्तस्य चुरादिगणीयस्य प्रयोगः ॥ २६४ ॥

शुचिं पवित्रम्, आहारं भक्ष्यद्रव्यम्, अश्नाति भुङ्क्ते, 'सुपर्व्वीचितमश्नाय-मथान्यत्वैर्विचापदैः' इति मनुवचनात् । अश्नुते व्याप्नोति ॥ २६६ ॥

यक्षयते पूजयति यक्षति यक्षवदाचरति, कुबेरतुल्यविभवोऽसौ राजे-तिभावः ॥ २६७ ॥

गाधते इच्छति । यो जनः, अस्मै राज्ञे, गृह्णाति कुप्यति, तत्क्षणात् अवि-लम्बितं, तद्दुर्गं गुध्यति वेष्टते ॥ २६८ ॥

एजते राजचिह्नैर्यः एजयत्यखिलं जगत्।
इन्धे युद्धेषु यत्तेजः एधते यः श्रियाऽधिकम् ॥ २६९ ॥
यः भौटति सभामध्ये तं भेटति निरीक्ष्य यः।
प्रतिषेधति यः शत्रून् कार्य्यं तस्याशु सिध्यति ॥२७०॥
नयन्ते यद्गुणाः सर्व्वं यस्तान्नयति दिङ्मुखम्।
श्रिया मदति मन्नाति सरस्वत्या च यः सदा ॥ २७१ ॥

एजते शोभते। इन्धे दीप्यते। यः श्रिया लक्ष्म्या, अधिकम् एधते वर्द्धते ॥ २६९ ॥

भौटति गर्व्वं प्रकाशयति। भेटति अवजानाति। प्रतिषेधति निवारयति। सिध्यति सम्पद्यते ॥ २७० ॥

श्रिया लक्ष्म्या, मदति तुष्यति। सरस्वत्या विद्यया मन्नाति आनन्दितो भवति ॥ २७१ ॥

इतिसमासमवासगुणोदयं कविरहस्यमिदं रसिकप्रियम्।
सदभिधाननिधानहलायुधद्विजवरस्य कृतिः सुकृतार्थिनः॥

शुभमस्तु ॥

साङ्केतिकवर्णविज्ञापनम्।

भ्वा, ... भ्वादिगणीयः।
अदा, ... अदादिगणीयः।
ह्वा, ... ह्वादिगणीयः।
दि, ... दिवादिगणीयः।
स्वा, ... स्वादिगणीयः।
तु, ... तुदादिगणीयः।
रु, ... रुधादिगणीयः।
तना, ... तनादिगणीयः।
क्र्या, ... क्र्यादिगणीयः।
चु, ... चुरादिगणीयः।
दि-भ्रमा, ... दिवादिः भ्रमादिश्च।
तु-कु, ... तुदादिः कुटादिश्च।
तु-मु, ... तुदादिः मुचादिश्च।
क्र्या-प्वा, ... क्र्यादिः प्वादिश्च।
घटा, ... घटादिः।
अदन्त चु, ... अकारान्तः चुरादिः।
प, ... परस्मैपदी।
आ, ... आत्मनेपदी।
उभ, ... उभयपदी।
अक, ... अकर्मकः।
सक, ... सकर्मकः।
द्वि, ... द्विकर्मकः।
अनिट्, ... यत्र इटः अभावः।
सेट् ... ... यत्र इटः भावः।
वेट्, ... यत्र इटः विकल्पः।

कविरहस्यधृतधातुविवरणम् ।

श्लोकसंख्या ।

६ । गुप् (भ्वा, प, सक, वेट्) रक्षणे ; गोपायति (१) ।

६ । गुप् (भ्वा, आ, सक) निन्दायां ; जुगुप्सते (२) ।

६ । गुप् (चु, प, सक) गोपने ; गोपयति ।

६ । गुप् (दि, प, अक) व्याकुलीभावे ; गुप्यति ।

७ । पृ (क्र्या, प, सक) प्रीणने ; पृणाति ।

७ । पृण् (तु, प, सक) प्रीणने ; पृणति ।

७ । प्री (क्र्या, प, सक) प्रीणने ; प्रीणाति ।

७ । पृ (स्वा, प, सक) प्रीणने ; पृणोति ।

७ । प्री (दि, आ, अक) प्रीतौ ; प्रीयते ।

७ । प्री (भ्वा, उभ, सक) प्रीणने ; प्रयते ।

७ । प्री (चु, प, सक) प्रीणने ; प्राययति ।

८ । धू (स्वा, उभ, सक) कम्पने ; धूनोति ।

८ । धु (स्वा, उभ, सक) कम्पने ; धुनोति ।

८ । धू (क्र्या-प्वा, उभ, सक) कम्पने ; धुनाति ।

८ । धू (तु-कु, प, सक) कम्पने ; धुवति ।

---

(१) 'कमऋतीगुपूधूपपणपनी चितीयत्वायाः' इति सूत्रेण गुपधातोः आय-प्रत्यये कृते, गुपे, धातुसंज्ञायाञ्च गोपाय इति धातोस्तिप् ।

(२) 'कित्तिजगुप: सनेम्' इत्यादिसूत्रेण सन्विधाने, इन्निषेधे, गुर्गानि-मीति गुर्गनिषेधे, द्वित्वे, जुगुप्स इति आमत्व धातुसंज्ञायाञ्च तिप् ।

श्लोकसंख्या।

৮। धू (आत्म:, प, सक)(विपूर्व्वक:) कम्पने ; विधूनयति(१)।

৮। धू (भ्वा, उभ, सक) कम्पने ; धवति।

৯। जॄ (दि, प, अक) जरायां ; जीर्य्यति।

৯। जॄ (क्रा, प, अक,) जरायां, क्षये ; जृणाति।

৯। जूर् (दि, आ, अक) जरायां, क्षये ; जूर्य्यते।

৯। ज्या (क्रा-प्वा, प, अक) जरायां, क्षये ; जिनाति।

৯। जॄ (भ्वा, प, अक) जरायां, क्षये ; जरति।

৯। जॄ (चु, प, सक) जरायां, क्षये ; जारयति।

১০। तृप् (स्वा, प, सक) प्रीणने ; तृप्नोति।

১০। तृप् (भ्वा, प, सक) प्रीणने , तर्पति।

১০। तृप् (चु, प, सक) प्रीणने ; तर्पयति।

১০। तृप् (दि, प, सक, वेट्) प्रीतौ ; तृप्यति।

১১। प्री (क्रा-प्वा, प, सक) वरणे, प्रार्थने ; प्रीणाति, प्रिणाति।

১১। वृ (क्रा, आ, सक) वरणे, प्रार्थने ; वृणीते।

১১। वृ (स्वा, उभ, सक)(आङ्पूर्व्वक:) आवरणे ; आवृणोति।

১১। वृ भ्वा, प, सक) वरणे, सेवायां ; वरति।

১১। वृ (क्रा, प, सक) वरणे, प्रार्थने ; वृणाति।

(१) 'धीधूनीभन् वा' इति मम्। गमीऽभावपक्षे पनोऽपी ह्रस्वी धावयति इति पदम्।

श्लोकसंख्या ।

११ । वर (अदन्त-चु, प, सक) वरणे, प्रार्थने ; वरयति ।

११ । व्री (दि, आ, सक,) वरणे, प्रार्थने ; व्रीयते ।

११ । वृ (चु, प, सक) वारणे ; वारयति ।

११ । वृ (भ्वा, आ, सक) (निपूर्व्वक) निवारणे ; निवरते ।

१२ । ग्रन्थ् (चु, प, सक) ग्रन्थने, रचने ; ग्रन्थयति ।

१२ । ग्रन्थ् (भ्वा, प, सक) ग्रन्थने, रचने ; ग्रन्थति ।

१२ । ग्रथ् (चु, प, सक) ग्रन्थने, रचने ; ग्राथयति ।

१२ । ग्रथ् (भ्वा, प, सक) ग्रन्थने, रचने; ग्रथति ।

१२ । ग्रन्थ् (क्र्या, प, सक) ग्रन्थने, रचने ; ग्रथ्नाति ।

१३ । स्फुट् (तु-कु, प, अक) विकाशे ; स्फुटति ।

१३ । स्फुट् (भ्वा, आ, अक) विकाशे ; स्फोटते ।

१३ । स्फुट् (भ्वा, प, अक) भेदे ; स्फोटति ।

१३ । स्फुट् (चु, प, सक) (आङ्पूर्व्वकः) भेदने ; आस्फोटयति ।

१४ । वस् (अदा, आ, सक) परिधाने ; वस्ते ।

१४ । वस् (चु, प, सक) (निपूर्व्वः) निवासे ; निवासयति ।

१४ । वस् (दि, प, अक) दर्पे ; वस्यति ।

१४ । वस् (चु, प, सक) (प्रपूर्व्वकः) निर्व्वासने ; प्रवासयति ।

१४ । वस् (चु, प, सक) सुरभीकरणे ; वासयति ।

१४ । वस् (भ्वा, प, अक) (निपूर्व्वकः) वासे, अवस्थाने ; निवसति ।

१५ । वृष (अदन्त चु, प, सक) क्षमायां ; वृषयति ।

श्लोकसंख्या।

१५। मृष् (दि, उभ, सक) क्षमायां ; मृष्यते।

१५। मृष् (भ्वा, आ, सक) क्षमायां ; मर्षते।

१५। मृष् (भ्वा, प, सक) क्षमायां ; मर्षति।

१५। मृष् (चु, प, सक) क्षमायां ; मर्षयति।

१६। छद् (चु, प, सक) आच्छादने ; छादयति।

१६। छद् (भ्वा, प, सक) आच्छादने ; छदति।

१६। छद (अदन्त चु, प, सक) आच्छादने ; छदयति।

१७। कु (तु, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कुवति।

१७। कुण् (तु, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कुणति।

१७। कू (क्र्या, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कुनाति।

१७। क्वण् (भ्वा, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; क्वणति

१८। ईर् (अदा, आ, अक) कम्पने, गतौ ; ईर्त्ते।

१८। ईर् (चु, प, सक) (प्रपूर्व्वकः) प्रेरणे ; प्रेरयति।

१८। ईर् (भ्वा, प, सक) (प्रपूर्व्वकः) प्रेरणे ; प्रेरति।

१८। इल् (तु, प, सक)(प्रपूर्व्वकः) प्रेरणे, प्रक्षेपे ; प्रेलति।

१८। इल् (चु, प, सक)(प्रपूर्व्वकः) प्रेरणे, प्रक्षेपे ; प्रेलयति।

१८। पेष् (चु, प, सक) प्रेषणे, गमने ; पेषयति।

१८। श्रा (अदा, प, सक, अनिट्) पाके, विकृत्तौ ; श्राति।

१८। श्री (क्र्या, उभ, सक, अनिट्) पाके ; श्रीणाति।

१८। श्रै (भ्वा, प, अक, अनिट्) पाके, विकृत्तौ ; श्रायति।

१८। श्रा (घटा, प, सक) पाके ; श्रपयति।

श्लोकसंख्या ।

२० । कु (यङन्तः, आ, सक) पुनः पुनराह्वाने; कोकूयते (१)।

२० । कु (अदा, प, अक) शब्दे ; कौति ।

२० । कु (तु-कु, आ, अक) शब्दे ; कुवते ।

२० । कु (भ्वा, आ, अक) शब्दे, उच्चारणे ; कवते ।

२१ । पुष् (क्र्या, प, सक) पोषणे, वर्द्धने ; पुष्णाति ।

२१ । पुष् (दि, प, सक) पोषणे, वर्द्धने ; पुष्यति ।

२१ । पुष् (भ्वा, प, सक) पोषणे, प्रोषणे ; पोषति ।

२१ । पुष् (चु, प, सक) पोषणे, पालने ; पोषयति ।

२१ । पूष् (भ्वा, प, अक) पुष्टौ, वृद्धौ ; पूषति ।

२२ । शास् (अदा, प, सक) शासने ; शास्ति ।

२२ । शास् (अदा, आ, सक) (आङ्पूर्व्वकः) प्रार्थने ; आशास्ते ।

२२ । शंस् (भ्वा, आ, सक) (आङ्पूर्व्वकः) प्रार्थने ; आशंसते ।

२२ । शंस् (भ्वा, आ, सक) प्रशंसायां, प्रार्थने ; शंसते ।

२२ । शस् (भ्वा, प, सक) (विपूर्व्वकः) वधे ; विशसति ।

२३ । अय् (भ्वा, आ, अक) (उत्पूर्व्वकः) उदये ; उदयते ।

२३ । इ (भ्वा, प, अक, अनिट्) (उत्पूर्व्वकः) उदये ; उदयति ।

२३ । इ (अदा, प, अक, अनिट्) (उत्पूर्व्वकः) अभ्युदये; उदेति ।

---

(१) कु(ङ) शब्दे, 'कोकूर्य्या' इति सूत्रेण पुनः पुनः शब्दे इत्यर्थे चोकूयते, कोकूयते, इति पदद्वयम् भवति ।

श्लोकसंख्या।

२३। ई (दि, आ, अक, अनिट्) (उत्पूर्व्वकः) अभ्युदये ; उद्दीयते।

२४। दा (ह्वा, प, सक) दाने ; ददाति।

२४। दा (अदा, प, सक) छेदने, खण्डने ; दाति।

२४। दै (भ्वा, प, सक) (अवपूर्व्वः) शोधने ; अवदायति।

२४। दो (दि, प, सक) (अवपूर्व्वः) छेदने, खण्डने ; अवद्यति।

२५। विद् (अदा, प, सक) ज्ञाने ; वेत्ति।

२५। विद् (दि, आ, सक) अवस्थाने ; विद्यते।

२५। विद् (रु, आ, सक, अनिट्) मीमांसायां ; विन्ते।

२५। विद् (तु-मु, उभ, सक, अनिट्) लाभे ; विन्दति।

२६। सू (अदा, आ, सक, वेट्) (प्रपूर्व्वः) प्रसवे ; प्रसूते।

२६। सू (दि, आ, सक, वेट्)(प्रपूर्व्वः) प्रसवे ; प्रसूयते।

२६। सु (अदा, प, सक) (प्रपूर्व्वः) प्रसवे ; प्रसौति।

२६। सु (भ्वा, प, सक) (प्रपूर्व्वः) प्रसवे ; प्रसवति।

२७। वृज् (रु, प, सक) वर्ज्जने ; वृणक्ति।

२७। वृज् (अदा, आ, सक) वर्ज्जने ; वृक्ते।

२७। वृज् (भ्वा, प, सक) वर्ज्जने ; वर्ज्जति।

२७। वृज् (चु, प, सक) वर्ज्जने ; वर्ज्जयति।

२८। पृच् (अदा, आ, अक) (सम्पूर्व्वः) सम्पर्के ; सम्पृक्ते।

२८। पृच् (रु, प, अक) (सम्पूर्व्वः) सम्पर्के ; सम्पृणक्ति।

श्लोकसंख्या ।

२८ । पृच् (चु, प, अक) (सम्पूर्वः) सम्पर्के ; सम्पर्चयति ।

२८ । पृच् (भ्वा, प, अक) (सम्पूर्वकः) सम्पर्के ; सम्पर्चति ।

२९ । तप् (भ्वा, प, अक, अनिट्) प्रभुत्वे, उत्तापे ; तपति ।

२९ । तप् (दि, आ, अक, अनिट्) प्रभुत्वे, उत्तापे ; तप्यते ।

२९ । तप् (भ्वा, उभ, सक) सन्तापने, दाहे ; तपति ।

२९ । तप् (चु, प, सक) सन्तापने, दाहे ; तापयति ।

३० । शुन्ध् (भ्वा, प, सक) शोधने , शुन्धति ।

३० । शुन्ध् (भ्वा, आ, सक) शोधने ; शुन्धते ।

३० । शुन्ध् (चु, प, सक) शोधने ; शुन्धयति ।

३० । शुध् (दि, प, अक, अनिट्) शुद्धौ ; शुध्यति ।

३१ । सह् (चु, प, सक) सहने ; साहयति ।

३१ । सह् (भ्वा, प, सक) सहने ; सहति ।

३१ । सह् (भ्वा, आ, सक) सहने ; सहते ।

३१ । सह् (दि, प, सक) सहने ; सह्यति ।

३२ । मान् (भ्वा, आ, सक) विचारे ; मीमांसते (१) ।

३२ । मान् (चु, प, सक) सम्माने ; मानयति ।

३२ । मान् (भ्वा, प, सक) सम्माने ; मानति ।

३२ । मन् (चु, आ, सक) सम्माने ; मानयते ।

---

(१) 'कित्तिजगुपः सन् मानबधदानशानभ्यश्च वक्तव्य' इति सन्विधाने, चिकित्से, जुगुप्से, मीमांस इति मानस धातुसंज्ञायां तिप् ।

श्लोकसंख्या ।

२३ । गृहू (भ्वा, आ, सक) ग्रहणे ; गृहते ।

२३ । ग्रह् (क्र्या, उभ, सक) ग्रहणे ; गृह्णाति ।

२३ । ग्रह् (भ्वा, आ, सक) ग्रहणे ; गर्हते ।

२३ । ग्रह (अदन्त चु, आ, सक) ग्रहणे ; ग्रहयते ।

२४ । मह् (भ्वा, प, सक) पूजायां ; महति ।

२४ । मह (अदन्त चु, प, सक) पूजायां ; महयति ।

२४ । मही(ङ)(नामधातुः, आ, अक) पूजायां; महीयते(१)।

२४ । मन्ह् (भ्वा, आ, अक) वृद्धौ ; मंहते ।

२५ । धृ (भ्वा, उभ, सक) धारणे ; धरते ।

२५ । धृ (चु, प, सक) धारणे ; धारयति ।

२५ । धृ (तु, आ, अक) अवस्थाने ; ध्रियते (२)।

२५ । धृ (तु, प, अक) अवस्थाने ; ध्रियति ।

२६ । इष् (तु, प, सक, सेट्) अभिलाषे ; इच्छति (३) ।

२६ । इष् (दि, प, सक, सेट्) (अनुपूर्व्वकः) अन्वेषणे ;
अन्विष्यति ।

(१) 'नमस्तपोवरिवः कण्ड्वादिभ्यः यः कृतौ' इति सूत्रेण यप्रत्ययः। कण्ड्वादिगणमध्ये चिरीमहीङ्लीयोप्रभृतीनां ङानुबन्धेन आत्मनेपदम् ।

(२) धृ(ङ्) अवस्थाने इति धातोस्तौदादिकात् कर्त्तरि लट् ;—यथा 'ध्रियते कुसुमप्रसाधनं' इति कुमारः, ध्रियते अवतिष्ठते इत्यर्थः ।

(३) स्वादावपेक्षादिसूत्रेण तौदादिकस्य इषधातोरिच्छादेशः ।

श्लोकसंख्या ।

३६ । इष् (क्र्या, प, सक, सेट्) आभीक्ष्ण्ये ; इष्णाति ।

३६ । ईष् (भ्वा, आ, सक, सेट्) दाने, ईक्षणे ; ईषते ।

३७ । पृ (तु, आ, अक) (वि+आङ्पूर्व्वः) व्यापारे, उद्योगे ; व्याप्रियते ।

३७ । पॄ (ह्वा, प, सक) पालने, रक्षणे ; पिपर्त्ति ।

३७ । पॄ (चु, प, सक) पूरणे ; पारयति ।

३७ । पाल् (चु, प, सक) पालने, रक्षणे ; पालयति ।

३८ । त्रुट् (तु-कु, प, अक) भेदे, क्षये ; त्रुटति ।

३८ । त्रुट् (दि, प, अक) भेदे, क्षये ; त्रुट्यति ।

३८ । तुड् (तु-कु, प, सक) भेदे, विनाशे ; तुडति ।

३८ । तुड् (भ्वा, आ, सक) भेदे, विनाशे ; तोडते (१) ।

३९ । मि (स्वा, उभ, सक) क्षेपणे ; मिनोति ।

३९ । मी (क्र्या, उभ, सक) विनाशे ; मीनाति ।

३९ । मी (दि, आ, सक) विनाशे ; मीयते ।

३९ । मी (भ्वा, आ, सक) गतौ, प्राप्तौ ; मयते ।

४० । तय् (भ्वा, आ, अक) पालने, रक्षणे ; तयते ।

४० । ताय् (भ्वा, आ, सक) पालने, रक्षणे ; तायते ।

४० । त्रै (भ्वा, आ, सक) रक्षणे, त्राणे ; त्रायते ।

४० । स्त्यै (भ्वा, प, अक) संहतौ, ध्वनौ ; स्त्यायति ।

(१) गोविन्दभट्टप्रभृतीनां मते धातुरयं परस्मैपदी ।

श्लोकसंख्या ।

४१ । शुभ् (भ्वा, आ, अक) दीप्तौ ; शोभते ।

४१ । शुन्भ् (तु, प, अक) दीप्तौ ; शुभति ।

४१ । शुभ् (तु-मु, प, अक) दीप्तौ ; शुम्भति ।

४१ । शुभ् (तु-मु, प, सक) निपूर्व्वकः, विनाशे ; निशुम्भति ।

४२ । युज् (रु, उभ, सक) (निपूर्व्वकः) योजने ; नियुङ्क्ते ।

४२ । युज् (चु, प, सक) (निपूर्व्वकः) नियोजने ; नियोजयति ।

४२ । युज् (भ्वा, प, सक) (निपूर्व्वकः) नियोजने ; नियोजति ।

४२ । युज् (दि, आ, अक) योगे, समाधौ ; युज्यते ।

४३ । स्तोम (अदन्त चु, प, सक) प्रशंसायां ; स्तोमयति ।

४३ । स्तु (अदा, उभ, सक) स्तवे ; स्तौति ।

४३ । नु (अदा, प, सक) स्तवे ; नौति ।

४३ । नू (तु-कु, प, सक) स्तवे ; नुवति ।

४४ । कॄ (तु, प, सक) क्षेपणे ; किरति ।

४४ । कृ (तना, उभ, सक) करणे ; करोति ।

४४ । कृ (स्वा, उभ, सक) वधे ; कृणोति ।

४४ । कॄ (क्र्या-प्वा उभ, सक) वधे ; कृणाति ।

४५ । ऋ (ह्वा, प, सक) गमने ; इयर्त्ति ।

४५ । ऋ (क्र्या-प्वा, सक) गमने ; ऋणाति ।

४५ । ऋण् (तना, प, सक) गतौ, व्याप्तौ ; ऋणोति ।

४५ । ऋ (भ्वा, प, सक) गतौ, व्याप्तौ ; ऋच्छति ।

श्लोकसंख्या।

४६। लुन्ठ् (भ्वा, प, सक) गमने ; लुण्ठति।

४६। लुठ् (भ्वा, आ, अक) आलस्ये ; लोठते।

४६। लुन्ठ् (भ्वा, प, सक) अपहरणे ; लुण्ठति।

४६। लुन्ठ् (चु, प, सक) भूमौ लुण्ठने ; लुण्ठयति।

४७। तिल् (यङन्तः) (भ्वा, आ, अक) गतौ ; तेतिल्यते।

४७। तिल्ल् (भ्वा, प, सक) गमने ; तिल्लति।

४७। चुल्ल् (भ्वा, प, अक) विलासे ; चुल्लति।

४८। मुच् (तु-मु, उभ, सक, अनिट्) मोचने ; मुञ्चति।

४८। मुच् (चु,उभ,सक)(प्रपूर्व्वकः) प्रमोचने; प्रमोचयति।

४८। मोच् (चु, प, सक) मोचने, क्षेपणे ; मोचयति।

४९। पत् (भ्वा, प, अक)(निपूर्व्वकः) पतने ; निपतति।

४९। पत (अदन्त चु, प, अक) पतने ; पतयति।

४९। पत् (दि, आ, अक)(अधिपूर्व्वः) प्रभुत्वे, आधिपत्ये ; अधिपत्यते।

५०। भू (भ्वा, उभ, सक) प्राप्तौ ; भवते (१)।

५०। भू (चु, आ, सक) सम्भावने, तर्पणे ; भावयते।

५०। भू (भ्वा, प, अक) सत्तायां ; भवति।

५०। भू (चु, प, सक) भावने, मनने ; भावयति।

५१। गूर् (चु, आ, सक)(उत्पूर्व्वः) उद्यमे ; उद्गूरयते।

(१) 'भुवः प्राप्तौ वा र्ण' इति सूत्रेण प्राप्त्यर्थे अत्र आत्मनेपदम्।

श्लोकसंख्या।

५१। गुर् (तु-कु, आ, सक)(उत्पूर्व्वः) उद्यमे ; उद्गुरते।

५१। गूर् (दि, आ, सक)(आङ्पूर्व्वः) आगमने ; आगूर्य्यते।

५२। विद् (चु, आ, सक) वेदने, बोधने ; वेदयते।

५२। विद् (चु, प, सक) वेदने, बोधने ; वेदयति।

५२। विद् (चु, प, सक)(निपूर्व्वकः) निवेदने ; निवेदयति।

५३। बुध् (भ्वा, आ, सक) ज्ञाने ; बोधते।

५३। बुध् (भ्वा, प, सक) ज्ञाने ; बोधति।

५३। बुध् (दि, आ, सक, अनिट्) ज्ञाने ; बुध्यते।

५४। बध् (भ्वा, आ, सक) निन्दायां ; बीभत्सते (१)।

५४। बन्ध् (क्र्या, प, सक, अनिट्) बन्धने ; बध्नाति।

५४। बध् (चु, प, सक) बन्धने ; बाधयति।

५५। मृज् (अदा, प, सक, वेट्) शोधने ; मार्ष्टि।

५५। मृज् (भ्वा, प, सक, वेट्) मार्जने, भूषणे ; मार्जति।

५५। मृज् (चु, प, सक) भूषणे, निवारणे ; मार्जयति।

५६। क्षुभ् (दि, प, अक) क्षोभे, सञ्चलने ; क्षुभ्यति।

५६। क्षुभ् (भ्वा, आ, अक) क्षोभे, सञ्चलने ; क्षोभते।

५६। क्षुभ् (क्र्या, प, अक) क्षोभे, उद्वेगे ; क्षुभ्नाति।

५७। हिन्स् (रु, प, सक) हिंसायां ; हिनस्ति।

(१) कित्तिजबधः सन् इत्यादिसूत्रेण स्वार्थे सन् क्लीब। अभ्यासस्था-दिजवाभिन्नादिसूत्रेण बधधातोर्वस्य भः।

श्लोकसंख्या ।

५७ । हिन्स् (भ्वा, प, सक) हिंसायां ; हिंसति ।

५७ । हिन्स् (चु, प, सक) हिंसायां ; हिंसयति ।

५८ । ह्री (ह्वा, प, अक) लज्जायां ; जिह्रेति ।

५८ । ह्रीछ् (भ्वा, प, अक) लज्जायां ; ह्रीच्छति ।

५८ । ह्रीणी(ङ्) (नामधातुः) लज्जायां ; ह्रीणीयते (१) ।

५९ । सुख (अदन्त चु, प, सक,) प्रीणने ; सुखयति ।

५९ । सुख (नामधातुः) सुखानुभवे ; सुखायते (२) ।

५९ । तुष् (दि, प, अक) प्रीतौ ; तुष्यति ।

६० । देव् (भ्वा, आ, अक) क्रीडायां ; देवते ।

६० । दिव् (दि, प, अक) क्रीडायां ; दीव्यति ।

६० । दिव् (चु, आ, अक) (परिपूर्व्वः) रोदने ; परिदेवयते ।

६१ । श्लिष् (दि, प, सक, अनिट्) आलिङ्गने ; श्लिष्यति ।

६१ । श्रिष् (भ्वा, प, सक) दहने ; श्रेषति ।

६१ । श्लिष् (चु, प, सक) आलिङ्गने, वाह्ये ; श्लेषयति ।

६२ । मन्थ् (क्र्या, प, सक) मथने, दहने ; मथ्नाति ।

---

(१) ह्रीणी(ङ्) अयं कण्ड्वादिगणे पाठात् 'धातुप्रातिपदिकेभ्यः कण्ड्वादिभ्यः यक् स्वार्थे' इति सूत्रेण स्वार्थे यक्, आत्मनेपदञ्च ।

(२) 'सुखदुःखादेः अभिवेदनार्थे च:' इतिसूत्रेण क्यङ् । सुखमनुभवतीत्यर्थे सुखायते ।

श्लोकसंख्या।

६२। मन्थ् (भ्वा, प, सक) मथने, दलने ; मन्थति।

६२। मथ् (भ्वा, प, सक) मथने, पीड़ने, मथति।

६३। शङ्क् (भ्वा, आ, अक) शङ्कायां, भये ; शङ्कते।

६३। शक् (दि, उभ, सक) करणसामर्थ्ये ; शक्यते।

६३। शक् (स्वा, प, सक, वेट्) करणसामर्थ्ये ; शक्नोति।

६३। शक् (स्वा, आ, सक, सेट्) करणसामर्थ्ये ; शक्नुते।

६४। खेल् (भ्वा, प, अक) क्रीड़ायां, उत्सवे ; खेलति।

६४। खेल् (चु, आ, अक) क्रीड़ायां, उत्सवे ; खेलयते।

६४। खेला (नामधातुः) क्रीड़াকরণে ; खेलायते (१)।

६५। पा (भ्वा, प, सक) पाने ; पिबति।

६५। पै (भ्वा, प, सक) शोषणे ; पायति।

६५। पी (दि, आ, सक) पाने ; पीयते।

६६। आप् (चु, प, सक) (प्रपूर्ब्बकः) प्राप्तौ ; प्रापयति।

६६। आप् (भ्वा, प, सक) (प्रपूर्ब्बकः) प्राप्तौ ; प्रापति।

६६। आप् (स्वा,प,सक) (प्रपूर्ब्बकः) प्राप्तौ ; प्राप्नोति।

६७। लङ्घ् (भ्वा, आ, सक) अतिक्रमे ; लङ्घते।

---

(१) खेलाशब्दस्य कण्ड्वादिमध्ये पाठात् यक्। कण्ड्वादिर्यथा ; कण्डू(ञ), हिणी(ङ), महो(ङ), ह्रीणी(ङ), वल्गु, मन्तु, मनस्, लोट, तिरस्, इरस्, उषस्, कुषुभ, मगध, मेधा, सुख, दुःख, चरण, अरर, दूषण, सपर, चरम, भिषज्, महीम, एला, मेला, खेला, उरस, पयस, प्रभृतिः।

श्लोकसंख्या।

६७। लम्ब् (चु, प, सक) उल्लङ्घने ; लङ्घयति।

६७। लम्ब् (भ्वा, प, सक) शोषणे ; लङ्घति।

६८। खिद् (दि, आ, अक, अनिट्) खेदे, दुःखे ; खिद्यते।

६८। खिद् (तु-मु, प, अक, अनिट्) खेदे, आघाते ;
खिन्दति।

६९। ज्ञा (चु, प, सक)(आङ्पूर्व्वः) आदेशे ; आज्ञापयति।

६९। ज्ञा (चु, प, सक)(सम्पूर्व्वः) वधे ; संज्ञापयति।

६९। ज्ञा (चु,प,सक)(विपूर्व्वः) आवेदने ; विज्ञापयति।

७०। कल् (भ्वा, आ, अक)(निस्पूर्व्वः) शब्दे, निःसरणे ;
निष्कलते।

७०। कल (अदन्त चु, प,सक) गणने, लाभे ; कलयति।

७०। कल् (चु, प, सक)(उत्पूर्व्वः) विस्तारे, उदीरणे ;
उत्कालयति।

७१। गर्व्व् (भ्वा, प, अक) गर्व्वे, अहङ्कारे ; गर्व्वति।

७१। गल्भ (नामधातुः) गर्व्विताचारे ; गल्भायते (१)।

७१। गर्व्व् (चु, आ, अक) गर्व्वे, अहङ्कारे ; गर्व्वयते।

७२। क्रन्द् (भ्वा, आ, अक) आर्त्तनादे, विलापे ; क्रन्दते।

७२। क्रन्द् (भ्वा, प, अक) रोदने, विलापे ; क्रन्दति।

(१) 'धाष्ट्र्याक्ली वलीयस वा गल्भक्लीवहोडात्तु ङ' इति सूत्रेण गल्भ इत्या-
चरतीत्यर्थे ङः क्विप्, ङानुबन्धेन आत्मनेपदम्। गल्भः धष्टार्थकः।

श्लोकसंख्या ।

७२ । क्रन्द् (चु, प, अक) रोदने, विलापे ; क्रन्दयति ।

७३ । दृ (तु, आ, सक) (आङ्पूर्व्वः) आदरे ; आद्रियते ।

७३ । दॄ (क्रा, प, सक) विदारणे ; दृणाति ।

७३ । दॄ (भ्वा, प, अक) भये ; दरति ।

७४ । तृण् (तना, प, सक) परिभवे ; तृणोति ।

७४ । तॄ (क्रा, प सक) आच्छादने ; तृणाति ।

७४ । स्तॄ (स्वा, उभ, सक) आच्छादने ; स्तृणोति ।

७५ । यत् (भ्वा, आ, अक) यत्ने ; यतते ।

७५ । यत् (चु, प, सक) पीड़ने ; यातयति ।

७५ । यत् (चु, प, सक) (निस्पूर्व्वः) वैरशोधने ; निर्यातयति ।

७६ । शान् (भ्वा, उभ, सक) तीक्ष्णीकरणे ; शीशांसते (१) ।

७६ । शि (स्वा, उभ, सक) (निपूर्व्वकः) तीक्ष्णीकरणे ;
निशिनोति ।

७६ । शान् (चु, प, सक) तीक्ष्णीकरणे ; शानयति ।

७७ । सद् (तु, प, अक, अनिट्) विषादे ; सीदति (२) ।

७७ । सद् (भ्वा, प, सक) (आङ्पूर्व्वः) प्राप्तौ ; आसदति ।

७७ । सद् (चु, प, सक) (आङ्पूर्व्वकः) प्राप्तौ ; आसादयति ।

७८ । वण्ट् (भ्वा, प, सक) विभागे, वण्टने ; वण्टति ।

---

(१) कित्निजन्तपः सन्निमादिसूत्रेण मानधातोः सन् चेकौंच ।

(२) पाघ्राध्मेत्यादिसूत्रेण सदधातोः सीदादेशः ।

श्लोकसंख्या।

७८। वण्ट् (चु, प, सक) वण्टने, विभागे ; वण्टयति।

७८। वण्ट (अदन्त चु,प,सक) वण्टने,विभागे ; वण्टापयति।

७९। मा (जु, आ, सक) प्रमाणे ; मिमीते।

७९। मा (दि, आ, सक) प्रमाणे ; मायते।

७९। म्ना (भ्वा प, सक) अनुमोदने ; मनति (१)।

८०। वृध् (भ्वा, आ, अक) वृद्धौ ; वर्द्धते।

८०। वर्द्ध् (चु, प, सक) वर्द्धने, पूरणे, वर्द्धयति।

८०। वर्द्ध् (चु, प, सक) छेदने ; वर्द्धयति।

८१। स्कन्भ् (भ्वा, आ, सक) (विपूर्व्वः) निवारणे, रोधे ;
विष्कम्भते।

८१। स्कन्भ् (क्र्या,प,सक)(विपूर्व्वः) विस्तारे ; विष्कभ्नाति।

८१। स्कन्भ् (स्वा, प, सक) (विपूर्व्वः) निवारणे रोधे ;
विष्कभ्नोति।

८२। स्तन्भ् (भ्वा, आ, अक) गर्व्वे, मदे ; स्तम्भते।

८२। स्तन्भ् (क्र्या, प, अक) गर्व्वे, मदे ; स्तभ्नाति।

८२। स्तन्भ् (स्वा, प, अक) गर्व्वे, मदे ; स्तभ्नोति।

८३। क्लृप् (भ्वा, आ, अक) सामर्थ्ये ; कल्पते।

८३। कृप् (चु, प, सक) कल्पनायां, उद्भावने ; कल्पयति।

८३। कृप् (भ्वा, प, सक) छेदने ; कल्पति।

---

(१) पाघ्राध्मेत्यादिना म्नाधातोर्मनादेशः।

श्लोकसंख्या।

८४। दाय् (भ्वा, आ सक) दयायां, दाने; दायते।

८४। दे (भ्वा, आ, सक) दाने; दयते।

८४। दी (दि, आ, अक) क्षये; दीयते।

८५। क्षीव् (भ्वा, आ, अक) उन्मादे, मोहे; क्षीवते।

८५। तीव् (भ्वा, प, अक) स्थौल्ये, उन्मादे; तीवति।

८६। रुष् (चु, प, अक) क्रोधे; रोषयति।

८६। रुष् (दि, प, अक) क्रोधे; रुष्यति।

८६। रुष् (भ्वा, प, अक) (अभिपूर्व्वः) वधे, संहारे; अभिरोषति।

८७। धृष् (स्वा, प, अक) प्रागल्भ्ये; धृष्णोति।

८७। धृष् (भ्वा, प, सक) पीड़ने वधे; धर्षति।

८७। धृष् (चु, उभ, सक) बलपूर्व्वकबन्धने; धर्षयति।

८८। चूर् (दि, आ, सक) दाहे, विनाशे; चूर्य्यते।

८८। चूर्ण् (चु, प, सक) पेषणे, विनाशे; चूर्णयति।

८८। चूर्ण (नामधातुः) (अवपूर्व्वः) चूर्णद्रव्यैरवकिरणे; अवचूर्णयति।

८९। कण्ठ् (भ्वा, आ, अक) (उत्पूर्व्वः) उत्कण्ठायां; उत्कण्ठते।

८९। कण्ठ् (भ्वा, प, सक) (उत्पूर्व्वः) उत्कण्ठापूर्व्वकचिन्तायां; उत्कण्ठति।

८९। कण्ठ् (चु, प, अक) (उत्पूर्व्वः) उत्कण्ठायां, औत्सुक्ये; उत्कण्ठयति।

श्लोकसंख्या।

८०। मार्ग् (चु, प, सक) अन्वेषणे ; मार्गयति।

८०। मार्ग् (भ्वा, प, सक) अन्वेषणे ; मार्गति।

८०। मृग (अदन्त चु, आ, सक) अन्वेषणे ; मृगयते।

८१। शिष् (रु, प, सक)(विपूर्व्वः) विशेषणे ; विशिनष्टि।

८१। शिष् (भ्वा, प, सक)(विपूर्व्वः) विशेषणे ; विशेषति।

८१। शिष् (चु, प, सक)(विपूर्व्वः) विशेषणे ; विशेषयति।

८२। तन् (चु, प, सक)(विपूर्व्वः) विस्तारे ; वितानयति।

८२। तन् (भ्वा, प, सक)(विपूर्व्वः) विस्तारे ; वितनति।

८२। तन् (तना, उभ, सक)(विपूर्व्वः) विस्तारे ; वितनोति।

८३। क्लेश् (भ्वा, आ, अक) बाधने ; क्लेशते।

८३। क्लिश् (दि, उभ, अक) क्लेशे ; क्लिश्यते।

८३। क्लिश् (क्र्या, प, सक, वेट्) पीड़ने ; क्लिश्नाति।

८४। वच् (अदा, प, द्विक, अनिट्) कथने ; वक्ति।

८४। वच् (भ्वा, प, द्विक, अनिट्) कथने ; वचति।

८४। वच् (चु, प, सक) वाचने, पाठे ; वाचयति।

८५। वृह् (भ्वा, प, अक) वृद्धौ, दीप्तौ ; वर्हति।

८५। वृन्ह् (भ्वा, प, अक) वृद्धौ, दीप्तौ ; वृंहति।

८५। वृन्ह् (भ्वा, प, अक) गजशब्दे ; वृंहति।

८६। क्षिप् (तु-कु, प, सक) प्रेरणे, वेगगमने ; क्षिपति।

८६। क्षिप् (दि, प, सक) प्रेरणे, वेगगमने ; क्षिप्यति।

श्लोकसंख्या।

८६। क्षिप् (चु, प, सक) प्रेरणे, वेगगमने ; क्षेपयति।

८७। भृज् (भ्वा, आ, सक) भर्जने, दाहे ; भर्जते।

८७। भ्रस्ज् (तु, उभ, सक, अनिट्) भर्जने, दाहे ; भृज्जति।

८७। भृ (क्र्या-प्वा, प, सक) भर्जने, दाहे ; भृणाति।

८८। रिच् (रु, उभ, अक, अनिट्) विट्‌करणे, वियोगे ; रिङ्क्ते।

८८। रिच् (भ्वा, प, अक) वियोगे, शून्यत्वे ; रेचति।

८८। रिच् (चु, प, अक) संयोगे, सम्पृक्तौ ; रेचयति।

८९। वद् (भ्वा, प, सक) कथने ; वदति।

८९। वद् (भ्वा, आ, सक) कथने ; वदते।

८९। वद् (चु, प, सक) कथने ; वादयति।

१००। अर्ज् (चु, प, सक) उपार्जने ; अर्जयति।

१००। अर्ज् (भ्वा, आ, सक) उपार्जने ; अर्जते।

१००। अर्ज् (भ्वा, प, सक) उपार्जने ; अर्जति।

१०१। श्लाघ् (भ्वा, आ, सक) प्रशंसायां ; श्लाघते।

१०१। ग्लस् (भ्वा, आ, अक) गतौ, प्रचारे ; ग्लसते।

१०१। ग्लस् (भ्वा, प, सक) गतौ, प्राप्तौ ; ग्लसति।

१०२। भक्ष् (चु, प, सक, वेट्) भक्षणे ; भक्षयति।

१०२। भक्ष् (भ्वा, आ, सक) भक्षणे ; भक्षते।

१०२। भक्ष् (भ्वा, प, सक) भक्षणे ; भक्षति।

१०३। लल् (चु, आ, सक) लिप्सायां ; लालयते।

श्लोकसंख्या।

१०२। लल् (चु, प, सक) लालने, पालने ; लालयति।

१०३। लल् (भ्वा, प, अक)(उत्पूर्व्वकः) विलासे, चाञ्चल्ये ; उल्ललति।

१०४। मुट् (तु-कु, प, सक) चूर्णने, मर्द्दने ; मुटति।

१०४। मुट् (भ्वा, प, सक) चूर्णने, मर्द्दने ; मोटति।

१०४। मुट् (चु, प, सक) चूर्णने, मर्द्दने ; मोटयति।

१०५। मृ (क्रा-प्वा, प, सक) वधे ; मृणाति।

१०५। मृण् (तु, प, सक) वधे ; मृणति।

१०५। मृ (तु, आ, अक) मरणे ; म्रियते।

१०६। त्रस् (दि, प, अक) भये ; त्रस्यति।

१०६। त्रस् (भ्वा, प, अक) भये ; त्रसति।

१०६। त्रस् (चु,प,सक) धारणे, ग्रहणे, निषेधे ; त्रासयति।

१०७। लुट् (दि, प, सक) लुण्ठने ; लुट्यति।

१०७। लुट् (भ्वा, प, सक) लुण्ठने ; लोटति।

१०७। लुट् (चु, प, सक) लुण्ठने, मन्थने ; लोटयति।

१०८। गर्ह् (भ्वा, आ,सक) निन्दायां ; गर्हते।

१०८। गर्ह् (भ्वा, प, सक) निन्दायां ; गर्हति।

१०८। गर्ह् (चु, प, सक) निन्दायां ; गर्हयति।

१०९। द्राघ् (भ्वा, आ, अक) आयामे, दैर्घ्ये ; द्राघते।

१०९। द्राङ् (भ्वा, आ, अक) प्रजागरे ; द्राङ्ते।

श्लोकसंख्या।

१०८। द्राघ् (भ्वा, प, अक) आयामे, वृद्धौ ; द्राघते।

११०। चि (क्रा, प, सक) क्षये, नाशे ; चिणाति।

११०। चिण् (तना, प, सक) क्षये, नाशे ; चिणोति।

११०। चिण् (तना, आ, सक) क्षये, नाशे ; चिणुते।

१११। ह्रिम्ड् (भ्वा, आ, सक) गमने, अनादरे ; ह्रिण्डते।

१११। ह्रिण् (भ्वा, प, अक) विलासे, हावे ; ह्रिणति।

१११। हेड् (भ्वा, आ, सक) अनादरे ; हेडते।

११२। चि (भ्वा, प, अक) क्षये, नाशे ; क्षयति।

११२। क्षै (भ्वा, प, अक) क्षये, नाशे ; क्षायति।

११२। चि (तु, प, अक) वासे, गतौ ; चियति।

११३। जुड् (चु, प, सक) प्रेरणे, गतौ ; जोडयति।

११३। जुड् (भ्वा, प, सक) प्रेरणे, गतौ ; जोडति।

११३। जुड् (तु कु, प, सक) बन्धने ; जुडति।

११४। राध् (स्वा, प, सक) पाके, संसिद्धौ ; राध्नोति।

११४। राध् (दि, प, सक) पाके, संसिद्धौ ; राध्यति।

११४। राध् (दि, प, अक) सम्पत्तौ ; राध्यति।

११५। मुष् (भ्वा, प, सक) हरणे ; मोषति।

११५। मुष् (क्रा, प, सक) हरणे, खण्डने ; मुष्णाति।

११५। मुष् (दि, प, सक) हरणे, खण्डने ; मुष्यति।

११६। अर्च्च् (चु, प, सक) पूजायां ; अर्च्चयति।

श्लोकसंख्या।

११६। अर्च्च् (भ्वा, प, सक) पूजायां ; अर्च्चति।

११६। अर्च्च् (भ्वा, आ, सक) पूजायां ; अर्च्चते।

११७। व्यय् (चु, प, सक) व्यये, उत्सर्गे ; व्यययति।

११७। व्यय् (भ्वा, प, सक) गतौ, प्राप्तौ ; व्ययति।

११७। व्यय् (भ्वा, आ, सक) गतौ, व्याप्तौ ; व्ययते।

११८। अर्द्द् (भ्वा, प, सक) विनाशे ; अर्द्दति।

११८। अर्द्द् (भ्वा, आ, सक) विनाशे ; अर्द्दते।

११८। अर्द्द् (चु, प, सक) विनाशे ; अर्द्दयति।

११९। स्वद् (भ्वा, आ, सक) आस्वादने ; स्वदते।

११९। स्वाद् (भ्वा, आ, सक) आस्वादने ; स्वादते।

११९। स्वद् (चु, प, सक) (आङ्पूर्व्वः) आस्वादने ;
आस्वादयति।

१२०। विच्छ् (तु, प, सक) गमने ; विच्छति।

१२०। विच्छ् (भ्वा, प, सक) गमने ; विच्छायति (१)।

१२०। विच्छ् (आन्त:, प, सक) हरणे ; विच्छाययति।

१२१। भी (ह्वा, प, अक) भये ; बिभेति।

१२१। भेष् (भ्वा, प, अक) भये ; भेषति।

१२१। भेष् (भ्वा, आ, अक) भये ; भेषते।

---

(१) 'विच्छाऽस्तुतिपर्व्वाणाय:' इत्याय:, ततो धातुसंज्ञा। आयविकल्पपक्षे तुदादित्वात् विच्छति इति रूपम्।

श्लोकसंख्या।

१२२। कृत् (रु, प, सक) वेष्टने ; कृणत्ति।

१२२। कृत् (तु-मु, प, सक) छेदने ; कृन्तति।

१२२। कॄत् (चु, प, सक) कीर्त्तने ; कीर्त्तयति।

१२३। अञ्च् (भ्वा, आ, अक)(निपूर्व्वः) अपगमे ; न्यञ्चते।

१२३। अञ्च् (भ्वा, प, अक)(निपूर्व्वः) अपगमे ; न्यञ्चति।

१२३। अञ्च् (चु, प, सक) व्यञ्जने, शोभने ; अञ्चयति।

१२४। कुन्थ् (क्र्या, प, अक) संक्लेशे ; कुथ्नाति।

१२४। कुन्थ् (भ्वा, प, अक) संक्लेशे ; कुन्थति।

१२४। कुथ् (दि, प, अक) संक्लेशे, दुर्गन्धे ; कुथ्यति।

१२५। चर् (चु, प, सक)(विपूर्व्वः) विचारे, मीमांसायां ;
विचारयति।

१२६। चित् (भ्वा, प, सक) संज्ञाने ; चेतति।

१२६। चित् (चु, आ, सक) संज्ञाने ; चेतयते।

१२७। भृ (भ्वा, उभ, सक,) भरणे, धारणे ; भरते।

१२७। भृ (ह्वा, उभ, सक) भरणे, धारणे ; बिभर्त्ति।

१२८। धाव् (भ्वा, आ, अक) द्रुतगतौ ; धावते।

१२८। धाव्(भ्वा,प,अक)(अभिपूर्व्वः)द्रुतगतौ;अभिधावति।

१२९। क्षुभ् (भ्वा, आ, अक) क्षोभे ; क्षोभते।

१२९। क्षुन्भ् (क्र्या, प, अक) क्षोभे ; क्षुभ्नाति।

१२९। क्षुन्भ् (स्वा, प, अक) क्षोभे ; क्षुभ्नोति।

श्लोकसंख्या ।

१३० । विन्ज् (अदा, आ, अक) (प्र + आङ्पूर्व्वकः) शुद्धौ ; प्राविङ्क्ते ।

१३० । निज् (ह्वा, उभ, सक, अनिट्) शोधने, प्रक्षालने ; नेनेक्ति ।

१३१ । क्लिन्द् (भ्वा, उभ, अक, सेट्) रोदने ; क्लिन्दति ।

१३१ । क्लिद् (दि,प,अक,वेट्) क्लेदे,आर्द्रतायां ; क्लिद्यति ।

१३२ । धे (भ्वा, प, अक)(सम्पूर्व्वः) सन्धौ ; सन्धयति ।

१३२ । धा (ह्वा,उभ, सक) (सम्पूर्व्वः) सन्धाने, सन्दधाति ।

१३३ । भन्ज् (चु, प, सक) भञ्जने ; भञ्जयति ।

१३३ । भन्ज् (रु, प, सक, अनिट्) भञ्जने ; भनक्ति ।

१३४ । विच् (ह्वा, उभ, सक, अनिट्)(विपूर्व्वकः) विवेके ; वेवेक्ति ।

१३४ । विच् (रु, उभ, सक, अनिट्)(विपूर्व्वकः) विवेके ; विविनक्ति ।

१३५ । प्याय् (भ्वा,आ,अक)(आङ्पूर्व्वकः) प्रीतौ ; आप्यायते ।

१३६ । यम् (भ्वा, आ, अक) (वि + आङ्पूर्व्वः) व्यायामे ; व्यायच्छते (१) ।

---

(१) 'आङो यमहनः' इति सूत्रेण अकर्मकात् आङ्पूर्व्वात् यमात् कर्त्तरि आत्मनेपदम् ।

श्लोकसंख्या।

१३६। मिद् (भ्वा, आ, अक) मेदे, स्नेहे ; मेदते।

१३६। मिद् (दि, प, अक) मेदे, स्नेहे ; मेद्यति।

१३७। क्षु (स्वा, प, सक) हिंसायां ; क्षणोति।

१३७। क्री, (क्र्या, प, सक) द्रव्यविनिमये ; क्रीणाति।

१३८। अर्च् (भ्वा, आ, अक) दीप्तौ ; अर्चते।

१३८। अर्च (नामधातुः, आ, अक) पूजार्हत्वे ; अर्चायते।

१३९। धोर् (भ्वा, प, अक) गतिचातुर्य्ये ; धोरति।

१३९। धूर् (दि, आ, अक) गतौ ; धूर्य्यते।

१४०। कुच् (भ्वा, प, अक)(सम्पूर्व्वः) संकोचे ; संकोचति।

१४०। कुच् (तु-कु, प, अक)(सम्पूर्व्वः) संकोचे, संकुचति।

१४१। घुष् (भ्वा, प, सक) घोषणे ; घोषति।

१४१। घुष् (चु, प, सक) घोषणे ; घोषयति।

१४२। डी (दि, आ, अक)(उत्पूर्व्वः) आकाशगतौ ; उड्डीयते।

१४२। डी (भ्वा, आ, अक)(उत्पूर्व्वः) आकाशगतौ ; उड्डयते।

१४३। मी (भ्वा, उभ, सक)(अनुपूर्व्वः) अनुमाने ; अनुमयते।

१४३। मी (चु, प, सक)(अनुपूर्व्वः) अनुमाने ; अनुमाययति।

१४४। मृद् (क्र्या, प, सक) मर्द्दने, चूर्णने ; मृद्नाति।

१४४। मृद् (भ्वा, आ, सक) मर्द्दने, संवाहने ; मर्द्दते।

१४५। मिल् (तु, उभ, अक) सम्मिलने ; मिलति।

१४५। मील् (भ्वा, प, अक) मुद्रायां, निमीलने ; मीलति।

श्लोकसंख्या।

१४६। त्रुट् (भ्वा, आ, अक) (विपूर्व्वः, आङ्पूर्व्वः) प्रति-
निहत्तौ; व्यात्रोटते।

१४६। त्रुट् (तु-कु, प, अक)(विपूर्व्वः, आङ्पूर्व्वः) व्याघाते,
निहत्तौ; व्यात्रुटति।

१४७। पनृच् (भ्वा, आ, सक)(प्रपूर्व्वः) प्रकाशे; प्रपञ्चते।

१४७। पनृच् (चु, प, सक)(प्रपूर्व्वः) विस्तारे; प्रपञ्चयति।

१४८। तुष् (दि, प, अक) सन्तोषे; तुष्यति।

१४८। तूष् (भ्वा, प, अक) सन्तोषे; तूषति।

१४९। विज् (तु, आ, अक)(उत्पूर्व्वः) उद्वेगे; उद्विजते।

१४९। विज् (रु, प, अक)(उत्पूर्व्वः) वैराग्ये; उद्विनक्ति।

१५०। निद् (भ्वा, उभ, सक) निन्दायां; नेदते।

१५०। निन्द् (भ्वा, प, सक) निन्दायां; निन्दति।

१५१। पूर् (चु, प, सक) पूरणे; पूरयति।

१५१। पूर् (दि, आ, सक) परिपूरणे; पूर्य्यते।

१५२। गल्भ(नामधातुः)(प्रपूर्व्वः)गर्व्विताचारे; प्रगल्भायते।

१५२। गल्भ् (भ्वा, आ, अक)(प्रपूर्व्वः) गर्व्वे; प्रगल्भते।

१५३। काश् (भ्वा, आ, अक)(प्रपूर्व्वः) दीप्तौ; प्रकाशते।

१५३। काश् (दि, आ, अक)(प्रपूर्व्वः) दीप्तौ; प्रकाश्यते।

१५४। तृप् (दि, प, अक) प्रीतौ; तृप्यति।

१५४। तृप् (चु, प, सक) प्रीणने; तर्पयति।

श्लोकसंख्या।

१५५। खिट् (भ्वा, प, सक) वधे ; खेटति।

१५५। खेट् (अदन्त चु, आ, सक) वधे ; खेटयति।

१५६। मन् (तना, आ, सक) ज्ञाने ; मनुते।

१५६। मन् (दि, आ, सक) ज्ञाने ; मन्यते।

१५७। चित्र (अदन्त चु, प, सक) अनुरञ्जने ; चित्रयति।

१५७। चित्री(ङ) (कण्ड्वादिः) विस्मये ; चित्रीयते।

१५८। कुप् (दि, प, अक) कोपे , कुप्यति।

१५८। कुप् (चु, प, अक)(प्रपूर्व्वः) प्रकोपे ; प्रकोपयति,।

१५९। ईड् (अदा, आ, सक) स्तुतौ ; ईट्टे।

१५९। ईड् (चु, प, सक) स्तुतौ ; ईडयति।

१६०। अन्क् (भ्वा, आ, सक) लक्षणे, अङ्कने ; अङ्कते।

१६०। अन्क् (अदन्त चु,प,सक) चिह्नयुक्तकरणे; अङ्कयति।

१६१। ग्रिष् (चु, प, सक)(निस्पूर्व्वः) उन्मूलने, शून्यता-सम्पादने ; निःग्रैषयति।

१६२। मुच् (तु-मु, उभ, सक, अनिट्) मोचने; मुञ्चति।

१६२। उञ्छ् (तु, प, सक)(प्रपूर्व्वः) मोचने ; प्रोञ्छति।

१६३। भ्राम् (दि,आ,अक)(उत्पूर्व्वः) दीप्तौ ; उद्भ्राम्यते।

१६३। भ्रम् (दि, प, अक) भ्रंशे, अधःपतने ; भ्राम्यति।

१६४। आन्छ् (भ्वा,प,अक) योरक्ते, आकाङ्क्षायां ; आञ्छति।

१६४। कान्छ् (भ्वा, प, सक) आकाङ्क्षायां ; काङ्क्षति।

श्लोकसंख्या।

१६५। वह् (भ्वा, आ, सक)(उत्पूर्व्वः) उच्छेदे; उद्वहते।

१६५। वह् (चु, प, सक) (उत्पूर्व्वः) सङ्घाटने, विस्तारे; उद्वाहयति।

१६६। तेप् (भ्वा, आ, अक) क्षरणे, कम्पने; तेपते।

१६७। क्षम् (भ्वा, आ, सक, वेट्) क्षमायां; क्षमते।

१६७। क्षम् (भ्वा, प, सक) क्षमायां; क्षमति।

१६७। क्षम् (दि-शमा, प, सक) क्षमायां; क्षाम्यति।

१६८। तिज् (भ्वा, आ, सक) क्षमायां; तितिक्षते (१)।

१६८। तिज् (चु, प, सक) निशाने; तेजयति।

१६९। अभ्र (नामधातुः, आ, अक) मेघविषये; अभ्रायते (२)।

१६९। अभ्र (भ्वा, आ, अक) मेघविषये; अभ्रते।

१७०। श्रण् (चु, प, सक)(विपूर्व्वकः) दाने; विश्राणयति।

१७०। श्रण् (भ्वा, प, सक)(विपूर्व्वकः) दाने; विश्रणति।

१७१। मन्द् (भ्वा, आ, अक) जाड्ये; मन्दते।

१७१। मन्द (नामधातुः, आ, अक) जडाचारे; मन्दायते।

१७२। अन् (अदा, प, अक)(प्रपूर्व्वः) प्राणधारणे; प्राणिति।

(१) तिजतिक्षायां सन्निन्वादिना सनि कृते, तितिक्ष, तितिक्ष इति भावस्य धातुसंज्ञायां लिप्।

(२) लोहितादिराकृतिगणत्वात् अभ्रशब्दात् क्यः क्यष् भवति, धातुसंज्ञायामात्मनेपदञ्च।

श्लोकसंख्या ।

१७२ । अन्(दि,आ,अक)(प्रपूर्व्वः)प्राणधारणे ; प्राण्यते(१)।

१७३ । लुप् (तु-मु, प, सक) लोपे, छेदने ; लुम्पति ।

१७३ । लुभ् (दि, प, अक) मोहे, औत्सुक्ये ; लुभ्यति ।

१७४ । दध् (भ्वा, आ, सक) दाने , दधते ।

१७४ । धा (ह्वा, उभ, सक) धारणे ; धत्ते ।

१७५ । दद् (भ्वा, आ, सक) दाने ; ददते ।

१७५ । दा (ह्वा, उभ, सक) दाने ; दत्ते ।

१७६ । भ्रंश् (भ्वा, आ, अक) भ्रंशे, नाशे ; भ्रंशते ।

१७६ । भ्रंश् (दि, प, अक) भ्रंशे, नाशे ; भ्रश्यति ।

१७७ । शप् (भ्वा,उभ,सक,अनिट्)आक्रोशे,शपथे;शपते ।

१७७ । शप्(दि,उभ,सक,अनिट्)आक्रोशे,शपथे;शप्यति।

१७८ । नट् (भ्वा, प, अक) नृत्ये, अभिनये ; नटति ।

१७८ । नट् (चु, प, सक) दीप्तौ, अभिनये ; नाटयति ।

१७९ । वञ्च् (चु, आ, सक) प्रतारणे ; वञ्चयते ।

१७९ । वञ्च् (भ्वा, प, सक) गतौ ; वञ्चति ।

१८० । पू (भ्वा, आ, सक) शोधने ; पवते ।

१८० । पू (क्र्या-प्वा, उभ, सक) शोधने ; पुनाति ।

१८१ । मा (ह्वा,आ,सक) परिमाणे, विचारे ; मिमीते ।

(१) वातनभिंसधनिस्वेत्यादिना विकल्पविधानात् पक्षे प्राणिति, प्राण्यते, इति रूपान्तराण्यपि भवति ।

श्लोकसंख्या।

१८१। मीम् (भ्वा, प, अक) शब्दे; मीमति।

१८२। कृष् (तु, उभ, सक, अनिट्) कर्षणे; कृषति।

१८२। कृष् (भ्वा, प, सक, अनिट्) कर्षणे; कर्षति।

१८३। शीक् (भ्वा, आ, अक) सेके; शीकते।

१८३। शीक् (चु, प, सक) सेके, अर्षे; शीकयति।

१८४। शब्द(नामधातुः,आ,अक)शब्दकरणे; शब्दायते(१)।

१८४। शब्द् (चु, प, अक) शब्दे; शब्दयति।

१८५। लस् (भ्वा, प, अक) (विपूर्व्वकः)विलासे, क्रीड़ायां;
विलसति।

१८५। लस् (चु,प,अक) नृत्यनैपुण्ये, अभिनये; लासयति।

१८६। ली (चु,प,अक)(विपूर्व्वः)अन्तर्धाने; विलाययति।

१८६। ली (भ्वा,प,अक)(विपूर्व्वः) द्रवीकरणे: विलयति।

१८७। क्रम् (भ्वा,आ, अक) (प्रपूर्व्वः) आरम्भे, चेष्टायां;
प्रक्रमते (२)।

१८७। क्रम्(दि,प,सक)(आङ्पूर्व्वः)आक्रमणे; आक्राम्यति।

१८८। वी (अदा, प, सक) गर्भधारणे; वेति।

१८८। जन् (दि,आ,अक)(विपूर्व्वः) उत्पत्तौ; विजायते।

---

(१) शब्दं करोतीति शब्दायते। 'शब्दवैरकलहादिः कविविदपाठे क्यः' इति क्यः। ङानुबन्धेनात्मनेपदम्।

(२) 'प्रोपादारम्भे' प्रोपाभ्यां परात् क्रमो र्न आत् वे आरम्भे, इत्यात्मनेपदम्। प्रक्रमते आरभते इत्यर्थः।

श्लोकसंख्या ।

१८८ । प्रथ् (भ्वा, आ, अक) प्रख्यातौ ; प्रथते ।

१८८ । प्रथ् (चु, प, अक) प्रख्यातौ ; प्रथयति ।

१८० । अम् (भ्वा, प, सक) गतौ, प्राप्तौ ; अमति ।

१८० । अम् (चु, प, सक) पीड़ने, रोगे ; आमयति ।

१८१ । विष् (ह्वा, उभ, सक, अनिट्) व्यापने ; वेवेष्टि ।

१८१ । विष् (क्र्या, प, सक) वियोजने ; विष्णाति ।

१८२ । श्रिष् (भ्वा, प, सक) विनाशे ; श्रेषति ।

१८२ । श्रेष(नामधातुः,प,अक)श्रेषतुल्याचारे ; श्रेषति(१) ।

१८३ । क्षिप् (तु, उभ, सक, अनिट्) क्षेपणे ; क्षिपति ।

१८३ । क्षिप् (दि, प, सक, अनिट्) क्षेपणे ; क्षिप्यति ।

१८४ । लप् (भ्वा, प, सक) व्यक्तायां वाचि ; लपति ।

१८४ । लप् (चु, प, सक) व्यक्तायां वाचि ; लापयति ।

१८५ । यु (अदा, प, अक) सङ्गमे, मिश्रणे ; यौति ।

१८५ । यु (क्र्या, उभ, सक) सङ्गमे, मिश्रणे ; युनाति ।

१८६ । रुज् (चु प, सक) हिंसायां , रोजयति ।

१८६ । रुज् (तु, प, सक) भङ्गे, पीड़ने ; रुजति ।

१८७ । म्लेछ् (भ्वा, प, अक) अपशब्दे ; म्लेच्छति ।

---

(१) श्रेषति इत्यत्र णामकाले सलोपं आदिना टिः, वइत् अगुणः, इकार-उकारयोर्वा:, ततः वकारमात्रमवयव लोपः, तदन्तत्वेन श्रेष इति धातुसंज्ञा, तिप् शप्, अकारलोपः ।

श्लोकसंख्या ।

१८७ । म्लेछ् (चु, प, अक) म्लेच्छभाषाप्रयोगे ; म्लेच्छयति ।

१८८ । दृश् (भ्वा, आ, अक, अनिट्) (सम्पूर्व्वः) ज्ञाने, दर्शने ; सम्पश्यते (१) ।

१८८ । दृश् (भ्वा, प, सक अनिट्) दर्शने ; सम्पश्यति ।

१८९ । निन्स् (अदा, आ, सक) चुम्बने ; निंस्ते ।

१८९ । निच् (भ्वा, प, सक) चुम्बने , निचति ।

२०० । घट् (भ्वा,आ,अक)(विपूर्व्वः) अपसरणे ; विघटते ।

२०० । घट् (चु,प,अक)(विपूर्व्वकः)पलायने ; विघाटयति ।

२०१ । स्तन् (भ्वा, प,अक)(निपूर्व्वः) शब्दे: ;निस्तनति ।

२०१ । स्तन (अदन्तचु, प, अक) मेघशब्दे ; स्तनयति ।

२०२ । रस् (भ्वा, प, अक) शब्दे ; रसति ।

२०२ । रस (अदन्त चु, प, सक) आस्वादने ; रसयति ।

२०३ । लस्ज् (भ्वा, आ, अक) लज्जायां ; लज्जते (२) ।

२०४ । तुल् (चु, प, सक) उत्तोलने ; तोलयति ।

२०४ । तूल् (चु, प, सक) परिमाणे ; तूलयति ।

२०५ । दन्श् (चु, आ, सक) दंशने ; दंशयते ।

२०५ । दन्श् (भ्वा, प, सक) अनिट्) दंशने ; दशति ।

---

(१) समपूर्व्वत्वादकर्म्मकत्वाच सम्पश्यते इत्यात्मनेपदम् । 'समो गम्यृच्छप्रच्छ-श्रुवित्यर्तिदृशः', सम: परेभ्य: अकर्म्मकेभ्य एभ्य: त (आत्मनेपदं) स्यात् चे । एते सकर्म्मका अपि विवक्षावशादकर्म्मकाः ।

(२) कौमुदीमते लस्ज्धातुस्तुदादिवर्गीय: ।

श्लोकसंख्या।

२०६। घुष् (चु, प, सक) घोषे ; घोषयति।

२०६। घुष् (भ्वा, प, सक) घोषे ; घोषति।

२०७। पद (अदन्त चु, आ, सक) गतौ, प्राप्तौ ; पदयते।

२०७। पद्, (दि, आ, अक)(सम्पूर्वः) सिद्धौ ; सम्पद्यते।

२०८। लम्भ् (प्रेरणे णान्तः, भ्वा,आ,सक) शब्दे; लम्भयति।

२०८। लभ् (भ्वा, आ, सक, अनिट्) लाभे ; लभते।

२०९। हृष् (भ्वा, प, अक)(प्रपूर्वः) प्रहर्षे ; प्रहर्षति।

२०९। हृष् (दि, प, अक)(प्रपूर्वः) प्रहर्षे ; प्रहृष्यति।

२१०। दोला (नामधातुः) दोलासदृशाचारे ; दोलायते।

२१०। दुल् (चु,प, सक) दोलने ; दोलयति।

२११। वाह् (भ्वा, आ, अक) प्रयत्ने ; वाहते।

२११। वह् (भ्वा, उभ, सक, अनिट्) वहने ; वहते।

२१२। खिद् (भ्वा, आ, अक) खेदे ; खेदते।

२१२। खिद् (दि, प, अक, अनिट्) खेदे ; खिद्यति।

२१३। वय् (भ्वा,आ,सक)(विपूर्वः) तन्तुसन्ताने, व्ययते।

२१३। वे (भ्वा, उभ, सक) तन्तुसन्ताने ; वयते।

२१४। वा (अदा, प, अक) वायुचलने, वाति।

२१४। वै (भ्वा, प, अक)(उत्पूर्वः) शोषे ; उद्वायति।

२१५। अर्ज्ज् (चु, प,अक) बलप्राणनयोः ; अर्ज्जयति (१)।

(१) चुरादित्वं. कदाचिदनित्यत्वात् अर्ज्जतीति पदस्य सूत्रे प्रयुक्तम्।

श्लोकसंख्या ।

२१६ । यम् (भ्वा, प, सक, अनिट्) (आङ्पूर्वः) विस्तारे ;
आयच्छति ।

२१६ । आञ्छ् (भ्वा, प, अक) विस्तृतौ ; आञ्छति ।

२१७ । मुद (चु, उभ, सक) अधिवासने ; मोदयते ।

२१७ । मुद (भ्वा, आ, अक) प्रहर्षे ; मोदते ।

२१८ । शुच् (दि, प, अक) शौचे ; शुच्यति ।

२१८ । शुचि (नामधातुः, भृशादिः) शौचाचारे ; शुचीयते (१) ।

२१९ । स्ना (अदा, प, अक) स्नाने ; स्नाति ।

२१९ । स्नै (भ्वा, प, सक) वेष्टने ; स्नायति ।

२२० । गर्ज् (भ्वा, प, अक) गर्जने ; गर्जति ।

२२० । गर्ज् (चु, प, अक) गर्जने ; गर्जयति ।

२२१ । व्यय् (भ्वा, आ, अक) व्यये, भ्रंशे ; व्ययते ।

२२१ । व्यय् (भ्वा, प, अक) व्यये, भ्रंशे ; व्ययति ।

२२२ । स्वृ (भ्वा, प, अक, वेट्) शब्दे ; स्वरति ।

२२२ । स्वर (अदन्त चु, प, सक) तिरस्कारे ; स्वरयति ।

२२३ । सम् (भ्वा, प, अक) वैक्लव्ये ; समति ।

२२३ । साम (अदन्त चु, प, सक) सान्त्वने ; सामयति ।

२२४ । ईक्ष् (भ्वा, आ, सक)(प्रपूर्व्वः) दर्शने ; प्रेक्षते ।

---

(१) शुचिशब्दस्य भृशादित्वादभूततद्भावार्थे क्यङ् । अशुचिः शुचिर्भवतीत्यर्थः । 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः' इति सूत्रम् ।

श्लोकसंख्या।

२२४। ईक्ष् (चु, प, सक,) (प्रपूर्व्वः) दर्शने ; प्रेक्षयति।

२२५। लष् (दि, उभ, सक) (अभिपूर्व्वः) अभिलाषे; अभिलष्यति।

२२५। लष् (भ्वा, उभ, सक) (अभिपूर्व्वः) अभिलाषे ; अभिलषते।

२२६। क्लम् (दि-शमा, प, अक) ग्लानौ ; क्लाम्यति।

२२६। क्लम् (भ्वा, प, अक) ग्लानौ ; क्लामति।

२२७। कत्थ् (भ्वा, आ, सक) श्लाघायां ; कत्थते।

२२७। कथ (अदन्त चु, प, सक) कथने ; कथयति।

२२८। अञ्ज् (रु, प, सक, वेट्) (विपूर्व्वः) प्रकाशे ; व्यनक्ति।

२२८। अञ्ज् (चु, प, सक) (विपूर्व्वः) प्रकाशे ; व्यञ्जयति।

२२९। वुट् (भ्वा, प, सक,) (आङ्पूर्व्वः) छेदे ; आवोटति।

२२९। वुट् (चु, प, सक) (आङ्पूर्व्वः) छेदे ; आवोटयति।

२३०। पश् (चु, प, सक) (सम्पूर्व्वः) बन्धने ; सम्पाशयति।

२३०। पश् (च, प, सक) (विपूर्व्वः) बन्धनाम्मोचने ; विपाशयति।

२३१। घूर्ण् (तु, उभ, सक) भ्रमणे ; घूर्णते।

२३१। घुण् (तु-कु, प, सक) भ्रमणे ; घुणति।

२३२। कस् (भ्वा, प, अक) (विपूर्व्वः) दीप्तौ ; विकसति।

२३२। काश् (भ्वा, आ, अक) (विपूर्व्वः) दीप्तौ ; विकाशते।

२३३। किल् (तु, प, अक) क्रीड़ायां ; किलति।

२३३। क्रीड़् (भ्वा, प, अक) क्रीड़ायां ; क्रीड़ति।

२३४। कूट् (अदन्त चु, प, सक) दाहे, वधे ; कूटयति।

२३४। कुट् (तु-कु, प, अक) (सम्पूर्व्वः) कौटिल्ये ; संकुटति।

श्लोकसंख्या।

२३५। त्रप् (भ्वा, आ, अक) त्रपायां ; त्रपते।

२३५। त्रप (अदन्त चु, प, अक) दौर्बल्ये ; त्रपयति।

२३६। क्ष्विद् (भ्वा, आ, अक) मोचने ; क्ष्वेदते।

२३६। क्ष्विन्द् (भ्वा, आ, अक) मोचने ; क्ष्विन्दते।

२३७। पन्थ् (चु, प, सक) गतौ ; पन्थयति।

२३७। पथ् (चु, प, सक) गतौ ; पथयति।

२३८। ह्राद् (भ्वा, आ, अक) शब्दे ; ह्रादते।

२३८। ह्लाद् (भ्वा, आ, अक) आह्लादे ; ह्लादते।

२३९। मूर्च्छ् (भ्वा, प, अक) मोहे ; मूर्च्छति।

२३९। स्फूर्च्छ् (भ्वा, प, सक) विस्मृतौ ; स्फूर्च्छति।

२४०। दु (स्वा, प, सक) उपतापे ; दुनोति।

२४०। दुष् (तु, प, सक) गतौ ; दुषति।

२४१। लिङ्ग् (भ्वा, प, सक) (आङ्पूर्व्वः) आश्लेषे ; आलिङ्गति।

२४१। लिङ्ग् (चु, प, सक) (आङ्पूर्व्वः) रचने ; आलिङ्गयति।

२४२। सु (भ्वा, उभ, सक) गतौ, प्रेरणे ; सवति।

२४२। सु (स्वा, उभ, सक) निष्पीडने, अभिषवे ; सुनोति।

२४३। मद् (चु, आ, सक, वेट्) तर्पणे ; मादयते।

२४३। मद् (दि-शमा, प, अक) मदे ; माद्यति।

२४४। स्निह् (दि, प, अक, वेट्) प्रीतौ ; स्निह्यति।

२४४। स्निह् (चु, प, अक) प्रीतौ ; स्नेहयति।

श्लोकसंख्या।

२४४। शूर (अदन्त चु, आ, अक) विक्रमे; शूरयते।

२४४। शूर् (दि, आ, सक) विनाशे; शूर्य्यते।

२४५। शील् (भ्वा, प, सक) अनुशीलने; शीलति।

२४५। शील (अदन्त चु,प,सक) अनुशीलने; शीलयति।

२४५। क्लम् (भ्वा, प, अक) वैक्लव्ये; क्लमति।

२४५। तम् (दि-शमा, प, अक) वैक्लव्ये; ताम्यति।

२४६। छिद् (रु, उभ, सक, अनिट्) छेदने; छिनत्ति।

२४६। छेद (अदन्त चु, प, सक) छेदने; छेदयति।

२४६। ऋध् (स्वा, प, अक) वृद्धौ; ऋध्नोति।

२४६। ऋध् (दि, प, अक) वृद्धौ; ऋध्यति।

२४७। श्लिष् (भ्वा, प, सक) आलिङ्गने; श्लेषति।

२४७। गवेष (अदन्त चु, प, सक) अन्वेषणे; गवेषयति।

२४७। इ (अदा, आ, सक)(अधिपूर्व्वः) अध्ययने; अधीते।

२४७। इ (अदा, प, सक)(अधिपूर्व्वः) स्मरणे, अध्येति।

२४८। लोच(भ्वा,आ,सक)(आङ्पूर्व्वः)आलोचने; आलोचते।

२४८। लोच् (चु,प,सक)(आङ्पूर्व्वः) अनुशीलने; आलोचयति

२४८। लोक् (भ्वा,आ,सक)(आङ्पूर्व्वः) दर्शने; आलोकते।

२४८। लोक् (चु,प,सक)(आङ्पूर्व्वः) दर्शने; आलोकयति।

२४९। कुत्स् (चु, उभ, सक) निन्दायां; कुत्सयते।

२४९। कुत्स् (भ्वा, प, सक) निन्दायां; कुत्सति।

२४९। भर्त्स् (चु, प, सक) भर्त्सने; भर्त्सयति।

श्लोकसंख्या ।

२४९ । भर्त्स् (चु, आ, सक) भर्त्सने ; भर्त्सयते ।

२५० । मण्ड् (चु, प, सक) भूषणे ; मण्डयति ।

२५० । मण्ड् (भ्वा, प, सक) भूषणे ; मण्डति ।

२५० । भूष् (चु, प, सक) भूषणे ; भूषयति ।

२५० । भूष् (भ्वा, प, सक) भूषणे ; भूषति ।

२५१ । मूल् (चु, ,प,सक)(उत्पूर्व्वः) उन्मूलने ; उन्मूलयति ।

२५१ । मूल् (भ्वा,उभ,सक)(उत्पूर्व्वः) उन्मूलने ; उन्मूलति ।

२५१ । पीड् (भ्वा, प, सक) पीड़ने ; पीड़ति ।

२५१ । पीड् (चु, प, सक) पीड़ने ; पीड़यति ।

२५२ । बर्ह् (चु, प, सक)(निपूर्व्वः) वधे ; निबर्हयति ।

२५२ । बर्ह् (भ्वा, आ, अक)(निपूर्व्वः) दीप्तौ ; निबर्हते ।

२५२ । अर्ह् (भ्वा, प, सक) भजने, पूजने ; अर्हति ।

२५३ । नम् (भ्वा, प, सक, अनिट्) नमस्कारे ; नमति ।

२५३ । नमस् (नामधातुः) नमस्कारे ; नमस्यति (१) ।

२५३ । रुध् (रु, उभ, सक) अनिट्, आवरणे ; रुणद्धि ।

२५३ । रुध् (दि, आ, सक, अनिट्)(अनुपूर्व्वः) अनुरोधे ; अनुरुध्यते ।

२५४ । निद्रा(भृशादिः,आ,अक) निद्राभजने ; निद्रायते ।(२)

(१) नमसपीर्वरिवस्यादिना क्यो यर्थ च । नमस्करोति इत्यर्थे नमस्यति ।

(२) निद्रादिशब्दो धर्मवचनोऽपि तद्धर्मविशिष्टमात्रात् धर्मिवचनएव, तेन अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थे निद्रायते । 'भृशादिभ्यो वा तद्भवीभव' इति सूत्रेण निद्राशब्दस्य भृशादिगणमध्ये पाठात् क्यः, ङानुबन्धेन आत्मनेपदम् ।

श्लोकसंख्या।

२५४। द्रा (अदा, प, अक)(निपूर्व्वः) निद्रायां ; निद्राति।

२५४। गृध् (दि, प, सक) लिप्सायां ; गृध्यति।

२५४। गर्द्ध (चु, उभ, सक) लिप्सायां ; गर्द्धयते।

२५५। तूर् (दि, आ, अक) त्वरायां ; तूर्य्यते।

२५५। त्वर् (भ्वा, आ, अक) त्वरायां ; त्वरते।

२५५। ध्वन् (भ्वा, प, सक) घोषणे ; ध्वनति।

२५५। ध्वन (अदन्त चु, प, सक) घोषणे ; ध्वनयति।

२५६। तर्ज् (भ्वा, आ, सक) भर्त्सने ; तर्जते।

२५६। तर्ज् (चु, प, सक) भर्त्सने ; तर्जयति।

२५६। दु (स्वा, प, सक) उपतापे ; दुनोति।

२५६। दू (दि, आ, अक) उपतापे ; दूयते।

२५७। सूद् (भ्वा, आ, अक) क्षरणे ; सूदते।

२५७। सूद् (चु, प, सक) हिंसायां ; सूदयति।

२५७। कित्(सनन्तः,भ्वा,प,सक)रुग्जये; चिकित्सति(१)।

२५८। गॄ(तु,आ,सक)(सम्पूर्व्वकः)प्रतिज्ञायां; सङ्गिरते(२)।

२५८। गॄ (क्र्या-प्वा, प, सक) कथने ; गृणाति।

(१) कित्तिजगुपः सन् इत्यादिना सन्विधाने, इण्निषेधे, गुर्व्वानिमीति गुणनिषेधे, सन् यङन्तो द्विरिति द्वित्वे, सन्यतादिर्धुरिति चिकित्सभावस्य धातुसंज्ञायाञ्च तिप्। सन् विधाने कृते कितधातोः सन्देहार्थत्वेऽपि 'सन्नन्तेऽपि चितौ मतः' इत्यनेनास्य रोगोपशमनार्थत्वम्।

(२) 'समः प्रतिज्ञाने' इति सूत्रेण सम्पूर्व्वात् गिरतेः प्रतिज्ञार्थे आत्मने-पदम्।

श्लोकसंख्या ।

२५८ । भुज् (रु, आ, सक, अनिट्) भोजने, भोगे ; भुङ्क्ते ।

२५८ । भुज् (तु, प, सक) कौटिल्ये ; भुजति ।

२५९ । पल् (भ्वा, प, सक) गमने ; पलति ।

२५९ । अय् (भ्वा, आ, अक) (परापूर्व्वः) पलायने ; पलायते ।

२५९ । हा (ह्वा, प, सक) त्यागे ; जहाति ।

२५९ । हा (ह्वा, आ, सक) प्राप्तौ, गतौ ; जिहीते ।

२६० । ली (क्र्या-प्वा, प, अक) श्लेषे ; लिनाति ।

२६० । ली (दि, आ, अक) श्लेषे ; लीयते ।

२६० । जन् (दि, आ, अक) जनौ ; जायते ।

२६० । जि (भ्वा, प, अक) जये ; जयति ।

२६१ । पा (अदा, प, सक) रक्षणे ; पाति ।

२६१ । पै (भ्वा, प, अक) शोषे ; पायति ।

२६१ । रन्ज् (भ्वा, उभ, अक, अनिट्) रागे ; रजति ।

२६१ । रन्ज् (दि, उभ, अक, अनिट्) (अनुपूर्व्वकः) अनुरागे ; अनुरज्यति ।

२६२ । रह् (भ्वा, प, सक) त्यागे ; रहति ।

२६२ । रह (अदन्त चु, प, सक) त्यागे ; रहयति ।

२६२ । भ्रम् (दि-शमा, प, अक) भ्रमणे ; भ्राम्यति ।

२६२ । भ्रम् (भ्वा, प, अक) भ्रमणे ; भ्रमति ।

२६३ । खन्ड् (चु, प, सक) भञ्जने ; खण्डयति ।

२६३ । खन्ड् (भ्वा, आ, सक) छेदने ; खण्डते ।

श्लोकसंख्या।

२६१। प्रुष् (भ्वा प, सक) दाहे ; प्रोषति।

२६३। प्रुष् (दि, प, सक) दाहे ; प्रुष्यति।

२६४। अर्थ (नामधातुः) अर्थजिज्ञासायां; अर्थापयति(१)।

२६४। अर्थ (अदन्त चु, आ, सक) प्रार्थने ; अर्थयते।

२६४। भाज (अदन्त चु, प, सक) (विपूर्व्वः) विभागे ; विभाजयति।

२६४। सभाज (अदन्त चु,प,सक) सम्माने ; सभाजयति।

२६५। लुभ् (तु, प, अक) लोभे ; लुभति।

२६५। लुभ् (दि, प, अक) लोभे ; लुभ्यति।

२६५। गद् (भ्वा, प, सक) भाषणे ; गदति।

२६५। गद् (दि, प, सक) भर्त्सने ; गद्यति।

२६६। अश् (क्र्या, प, सक) भोजने ; अश्नाति।

२६६। अश् (स्वा, आ, सक) व्याप्तौ ; अश्नुते।

२६६। दक्ष् (भ्वा, आ, अक) नैपुण्ये ; दक्षते।

२६६। दक्ष् (चु, आ, सक) हिंसायां ; दक्षयते।

२६७। यक्ष् (चु, आ, सक) पूजायां ; यक्षयते।

२६७। यच (नामधातुः) यचसदृशाचारे ; यचति (२)।

(१) अर्थमाचष्टे अर्थापयति, 'णिः तदाख्याने णिः' इति णिः, 'नाप्सत्यार्थ-वेदेष्वागमः' इति नाप्, न इत्।

(२) यचइवाचरति यचति, आचारार्थे क्विः, कलुक्, चयुकः, इकार उच्चार-णार्थः, ततो वकारमात्रस्य लोपः, तदन्तत्वेन यच इति धातुसंज्ञा।

श्लोकसंख्या।

२६७। खेट् (भ्वा, प, सक) भयदर्शने ; खेटति।

२६७। खोट् (भ्वा, प, अक) गतिवैकल्ये ; खोटति।

२६८। गाह् (भ्वा, आ, सक, वेट्) विलोडने ; गाहते।

२६८। गाध् (भ्वा, आ, सक) इच्छायां ; गाधते।

२६८। गुध् (क्र्या, प, अक) क्रोधे ; गुध्नाति।

२६८। गुध् (दि, प, सक) वेष्टने ; गुध्यति।

२६९। एज् (भ्वा, आ, अक) दीप्तौ ; एजते।

२६९। एज् (अदन्तः) शोभने, दीपने ; एजयति।

२६९। इन्ध् (रु, आ, अक) दीप्तौ ; इन्धे।

२६९। एध् (भ्वा, आ, अक) वृद्धौ ; एधते।

२७०। शौट् (भ्वा, प, अक) गर्व्वे ; शौटति।

२७०। शिट् (भ्वा, प, सक) अनादरे ; शेटति।

२७०। सिध् (भ्वा,प,सक) प्रतिपूर्व्वः, निवारणे; प्रतिषेधति।

२७०। सिध् (दि, प, अक) अनिट्, सिद्धौ ; सिध्यति।

२७१। नी (भ्वा, आ, द्विक) प्रापणे ; नयते।

२७१। नी (भ्वा, प, द्विक) प्रापणे ; नयति।

२७१। मृड् (तु, प, अक) हर्षे ; मृडति।

२७१। मृड् (क्र्या, प, अक) हर्षे ; मृड्नाति।

इति समाप्तमिदं कविरहस्यधृतधातुविवरणम्।

कतिपयपाठादिदोषशुद्धिः ।

विलमन्ति (৪১ पृष्ठायां, ২ पङ्क्तौ) अत्र विलसन्ति इति साधु ।

विलासयन्ति (৪১ पृष्ठायां, ৫ पङ्क्तौ) अत्र विलापयन्ति इति साधु ।

विलासयन्ति (৪১ पृष्ठायां, ১৮ पङ्क्तौ) ,, ,, ,,

कायं (৫১ पृष्ठायां, ২ पङ्क्तौ) अत्र सायं इति साधु ।

